

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Uusima aja osakond

Kaspar Padar
**New Yorgi peakonsulaadi suhtumine Eestis toimunud muutustesse ja suhtlemine Eesti
rahvuslike liikumistega 1987–1991**
Bakalaureusetöö

Juhendajad: kaasprofessor Kaarel Piirimäe, PhD
nooremteadur Katariina Sofia Päts, MA

Tartu 2025

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. New Yorgi peakonsulaadi tegutsemisvõimalused ja roll Ameerika Ühendriikides ning Eestiga suhtlemisel.....	10
2. Mihhail Gorbatšov, 1987. aasta utmiskava ja New Yorgi peakonsulaat.....	18
3. New Yorgi peakonsulaat ja olukord Eestis 1988–1990.....	23
4. New Yorgi peakonsulaat ja Eesti üleminekuperiood.....	30
5. New Yorgi peakonsulaat ja Eesti välispoliitika 1990–1991	37
Kokkuvõte.....	42
Summary	51

Sissejuhatus

Eesti okupeerimine Nõukogude Liidu poolt 1940. aasta suvel tõi kaasa suure eestlaste väljarände läände. Kokku põgenes teise maailmasõja ajal lääneriikidesse ligikaudu 70000–80000 eestlast, kellest 6–9% suri teel sinna. Esmalt liiguti peamiselt Rootsi ja Saksamaale, kuid sealt juba edasi ka mujale. Suurel määral selle tulemusena elas 1945. aastaks läänes ligikaudu 90000 eestlast. Kõige enam pagulasi suundus või oli sunnitud minema lõpuks Ameerika Ühendriikidesse (USA), kus elas 1990. aastaks 27000 eestlast.¹

Ameerika Ühendriikidesse elama asunud eestlaskond mängis külma sõja ajal olulist rolli Eesti omariikluse idee elushoidmisel ning mõjutas aktiivselt ka USA välispoliitikat. Eestlaste ametlikuks ja USA poolt diplomaatiliselt tunnustatud esinduseks sai New Yorgi peakonsulaat, mis tegeles terve okupatsiooniperioodi vältel Eestit puudutavate küsimustega ja oli suhtluses ka Ameerika Ühendriikide valitsusega. New Yorgi peakonsulaadi puhul oli tegemist asutusega, mille diplomaatiline ja õiguslik seis erinesid märkimisväärselt teistest peakonsulaatidest. New Yorgi peakonsuli ametinimetus oli „peakonsuli kohusetäitja saadiku ülesannetes”. Tänapäeva mõistes oli tegemist Eesti kõrgeima diplomaadiga Ameerika Ühendriikides. Ühtlasi kuulus New Yorgi peakonsul USA diplomaatilisse nimekirja (ingl. k. *diplomatic list*), kus tollal seisid tavaliselt ainult Washingtonis tegutsenud asjurid või suursaadikud. Teisisõnu, riigi kõrgeimad esindajad. Üldjuhul peakonsuleid ega ka muid väljaspool pealinna resideerunud diplomaate selles nimekirjas ei olnud.² Eesti New Yorgi peakonsulaat oli selles osas suur erand.

New Yorgi peakonsulaadi unikaalne olukord oli seotud Washingtoni saatkonnast alguse saanud problemaatikaga USA ja Eesti vahel. 1923. aastal määrati Ameerika Ühendriikidesse Eesti esimeseks saadikuks ehk vabariigi esindajaks Ants Piip. 1925. aastal pidi Piip aga Eesti riigieelarves tehtud muudatuste tõttu positsioonilt lahkuma, mille tulemusel ei suudetud Ameerika Ühendriikidega jõuda kokkuleppele seoses uue saadiku määramisega. USA nõudis, et saadik peaks tegutsema pealinnas ehk Washingtonis, kuid Eesti otsustas 1925. aastal Washingtonis asunud esinduse toetamise oma eelarvest kaotada, mille tõttu ei saanud Eesti Vabariigi esindaja Washingtonis tegutseda.³ 1927. aasta veebruaris saavutasid osapooled konsensuse ning New Yorgis resideerunud konsul Viktor Muttile anti novembris⁴ ajutine

¹ Tiit Tammaru, Kaja Kumer-Haukanõmm, Kristi Anniste, (2008) „Eesti diasporaa kujunemine ja areng” rmts Tiit Tammaru, Kaja Kumer-Haukanõmm, Kristi Anniste (toim.), *Sõna jõul. Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2008), 23–30.

² Ernst Jaakon, *Eestile* (Tallinn: Kirjastus SE&JS, 1995), 42.

³ James T. McHugh, James S. Pacy, *Diplomats Without a Country. Baltic Diplomacy, International Law and the Cold War* (Connecticut: Greenwood Press, 2001), 40–44.

⁴ Jaakon, *Eestile*, 42.

chargé d'affaires (asjuri) tunnustus.⁵ Täpsem ametinimetuse oli Muttil „peakonsuli kohusetäitja saadiku ülesannetes“. Endise New Yorgi peakonsuli Ernst Jaaksoni sõnul oli see ka moment, mil New Yorgi konsulaadist sai peakonsulaat.⁶ Kuigi tegemist oli ajutise otsusega, jäi New Yorgi peakonsul teadmata põhjusel USA diplomaatilise nimekirja. 1935. aastal kerkis küsimus taas esile ning Ameerika Ühendriigid esitasid Eestile ultimaatumi. Sooviti, et Eesti saadaks Washingtoni oma saadiku. Juhul, kui seda ei tehta, lubati seni diplomaatilise nimekirja jäänud New Yorgi peakonsul sealt eemaldada. Nõudmise täitmine venis ning enne, kui suudeti saata Washingtoni ametlik esindaja, okupeeris Nõukogude Liit Eesti Vabariigi.⁷ Pärast Eesti Vabariigi annekteerimist kerkis küsimus taas esile – seda aga teises valguses. 1940. aasta 23. juulil andis tollane USA asevälisminister Sumner Welles välja deklaratsiooni, milles USA keeldus Baltikumi annekteerimist tunnustamast. Samuti otsustati New Yorgi peakonsulit tunnustada ka edaspidi kui ametlikku Eesti diplomaatilist esindajat.⁸

Teise maailmasõja lõppedes jäi Baltikumi küsimus „külmutatuks“. Kuigi enamik demokraatlikke riike ei tunnustanud Baltikumi annekteerimist, pidid nad siiski aktsepteerima, et Nõukogude Liit oli suutnud piirkonnas oma võimu kinnitada.⁹ Uus võimalus Baltikumi küsimuse lahendamiseks terendas alates 1985. aastast, mil Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee (NLKP KK) peasekretäriks sai reformimeelne Mihhail Gorbatšov. Kuigi Gorbatšov oli oma võimuperioodi alguses „läbi ja lõhki kommunist“, nihkus tema poliitiline maailmavaade aja jooksul ning on hinnatud, et 1991. aastaks oli tegemist juba peaaegu sotsiaaldemokraatlike joontega valitsejaga.¹⁰ Gorbatšovi valitsemise ajal oli võtmetähtsusega Nõukogude Liidu uutmispoliitika, mis nägi ette Nõukogude Liidu reformimist, moderniseerimist ning riigi majandusliku ja ühiskondliku olukorra elavdamist ja muutmist.¹¹ Uutmispoliitika raames õnnestus Eesti NSVI saavutada mitmes eluvaldkonnas suurem iseotsustamise õigus, mis lõpuks rajas ka teed iseseisvuse taastamise lootusele. Ajaloolase Kaarel Piirimäe hinnangul avas Gorbatšovi reformimeelsus akna, mida Balti riigid kasutasid osavalt iseseisvumiseks ära.¹²

⁵ McHugh, Pacy, *Diplomats Without a Country*, 42.

⁶ Jaakson, *Eestile*, 42.

⁷ McHugh, Pacy, *Diplomats Without a Country* 42–44.

⁸ Kaarel Piirimäe, „*Samas hästi kui venelaste maa*“. *Roosevelt, Churchill ja Stalin ning Balti küsimus Teises maailmasõjas* (Tallinn: Kirjastus Argo, 2020), 88.

⁹ Samas, 299.

¹⁰ Mati Graf, *Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988-1991* (Tallinn: Kirjastus Argo, 2012), 12.

¹¹ Vladislav M. Zubok, *Collapse: The Fall of the Soviet Union* (New Haven: Yale University Press, 2021), 22–25.

¹² Piirimäe, *Sama hästi kui venelaste maa*, 306–307.

Kuna USA eestlaskonna ja New Yorgi peakonsulaadi eesmärgiks oli Eesti iseseisvuse täielik taastamine, soovis peakonsulaat kui ametlik diplomaatiline esindus kodumaad selle saavutamisel ka võimalikult palju toetada. Teatud määral tekkis keeruline dilemma. Ühelt poolt olid toimunud muutused kodumaal olulised, kuna andsid Eestile suuremaid poliitilisi õiguseid ning viisid samm-sammult edasi võimaliku iseseisvuse taastamise poole. Seda on tunnistanud ka New Yorgi peakonsul Ernst Jaakson (peakonsul aastatel 1965–1991)¹³, kes oli Ameerika Ühendriikide silmis ainuke legaalne Eesti Vabariigi esindaja. Teisest küljest oli oluline Eesti poliitilisel maastikul toimunud muutusi ettevaatlikult käsitleda, et mitte minna vastuollu USA mittetunnustamispoliitikaga. New Yorgi peakonsulaat pidi leidma selles küsimuses kompromissi, mis võimaldaks neil mittetunnustamispoliitika joont järgides siiski kodumaad toetada ning nendega suhelda.

Siit tulenevalt võtab bakalaureusetöö vaatluse alla New Yorgi peakonsulaadi suhtluse Eestis tegutsenud rahvuslike liikumistega ja suhtumise kodumaal toimunud muutustesse aastatel 1987–1991. Peakonsulaadi laialdasem suhtlus kodumaaga sai küll alguse alles 1989. aastal, kuid Gorbatšovi ja tema reformidesse suhtumise analüüsimiseks alustatakse 1987. aastast, mil avalikustati Nõukogude Liidu uutmispoliitika ning mille tulemil hakkasid Eestis ka tegelikud muutused toimuma.¹⁴

Bakalaureusetöö raames selgitatakse välja vastus kolmele uurimisküsimusele. 1) Millised olid peakonsulaadi võimalused ning roll Eestiga suhtlemisel? Kas ja kuidas piiras USA Balti-poliitika ja mittetunnustamispoliitika selles peakonsulaati? 2) Kuidas suhtus New Yorgi peakonsulaat nii Gorbatšovi uutmiskavasse kui ka Eestis toimunud muutustesse aastatel 1987–1991? 3) Kuidas suhtus peakonsulaat üleminekuperioodil esile kerkinud Eesti välispoliitilistesse liinidesse?

Uurimisküsimustest tulenevalt on töö jagatud viieks peatükiks. Esimeses peatükis võetakse vaatluse alla peakonsulaadi võimalused ja roll Eestiga suhtlemisel. Samuti raamistatakse ära peakonsulaadi tööjaotus USA eestlaste keskorganisatsiooniga Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides (ERKÜ). Lisaks käsitletakse peakonsulaadi tegevust mõjutanud USA Balti-poliitikat 1980. aastate II pooles. Teises peatükis analüüsitakse peakonsulaadi suhtumist nii Gorbatšovi uutmiskavasse kui ka 1987. aastal alguse saanud muutustesse Eestis. Kolmandas peatükis käsitletakse peakonsulaadi suhtumist Eestis toimunud muutustesse alates 1988. aasta

¹³ Triin Mulla, *et al.*, *Eesti välisestus: biograafiline leksikon 1918-1991* (Tallinn: välisministeerium, 2006), 46.

¹⁴ Graf, *Impeeriumi lõpp*, 13.

algusest kuni üleminekuperioodi kehtestamiseni 1990. aasta I pooles. Neljandas peatükis keskendutakse 1990.–1991. aastatele. Vaatluse alla võetakse nii 1990. aasta üleminekuperiood, Jaaksoni suhtumine 1991. aasta iseseisvusreferendumisse ja jaanuarisündmustesse kui ka mittetunnustamispoliitika mõju peakonsulaadi tegevusele 1990.–1991. aastatel. Viiendas peatükis analüüsitakse üleminekuvalitsuse välispoliitilisi liine ning Jaaksoni suhestumist nendega.

Historiograafia

Bakalaureusetöö puhul on tegemist uudse lähenemisega New Yorgi peakonsulaadi küsimusele. Eelkõige on see oluline, kuna saab väita, et New Yorgi peakonsulaat oli Eesti jaoks okupatsiooniperioodi kõige olulisem asutus ning täitis endiselt annekteeritud vabariigi riigiinstitutsiooni rolli. New Yorgi peakonsulaat aitas Eesti rahvuslikel liikumistel luua sidemeid USA valitsusega ning seetõttu oli see taasiseseisvumise kontekstis kriitiline asutus. Lisaks ei ole varasemalt New Yorgi peakonsulaadi suhtlemist kodumaaga taasiseseisvumisperioodil põhjalikult uuritud. Samuti ei ole käsitletud peakonsulaadi suhtumist nii Gorbatšovi tegevusse, tema võimuperioodiga kaasnenud muutustesse kui ka Eesti välispoliitilistesse liinidesse.

Laiemalt paigutub töö Eesti taasiseseisvumise ja Nõukogude Liidu lagunemise konteksti. Eesti taasiseseisvumisperioodi käsitlemises domineerivad veel mälestuspõhised käsitlused, mis on kirjutatud inimeste poolt, kes muutusi ise kogesid ning selles ka aktiivselt osalesid, kuid on samas poliitiliselt laetud. Nende seas on näiteks Edgar Savisaare¹⁵ või Mart Laari¹⁶ mälestustel põhinevad teosed. Samasse kategooriasse lähevad ka välisministeeriumi poolt avaldatud esseedekogumikud „Teine tulemine”¹⁷ ja „Teine tulemine II”.¹⁸ Akadeemiliselt on temaatikat uurinud Mati Graf.¹⁹ Nõukogude Liidu lagunemist Baltikumi kontekstis on varasemalt käsitlenud näiteks Una Bergmane²⁰ ja Kaarel Piirimäe²¹.

¹⁵ Edgar Savisaar, *Peaminister. Eesti lähiajalugu 1990-1992* (Tartu: Kleio, 2004).

¹⁶ Mart Laar, Urmas Ott, Sirje Endre, *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986-1991* (Tallinn: Kirjastus SE&JS, 1996).

¹⁷ Eeva Eek-Pajuste (koost.), *Teine tulemine. Taasiseseisvunud Eesti välisesindused* (Tallinn: välisministeerium, 2003).

¹⁸ Eeva Eek-Pajuste (koost.), *Teine tulemine II. Välisministeeriumi taasloomise lugu* (Tallinn: välisministeerium, 2008).

¹⁹ Graf, *Impeeriumi lõpp*.

²⁰ Vt Una Bergmane, *Politics of Uncertainty: The United States, the Baltic Question, and the Collapse of the Soviet Union* (Oxford: Oxford University Press, 2023).

²¹ Vt Kaarel Piirimäe, „Gorbachev’s „Last Trench Line“: Estonian Diplomacy toward the East and the Soviet Crackdown in the Baltic States in January 1991“ rmts Olaf Mertelsmann, Kaarel Piirimäe (toim.), *The Baltic States and the End of the Cold War* (Berliin: Peter Lang, 2018), 293–315.

Ka Ameerika Ühendriikide eestlaskonda puudutavast on kirjutanud eelkõige kogukonna liikmed ise. 2016. aastal avaldas Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides üldkäsitluse, mis analüüsib kogu eestlaskonda ja nende tegevust Ameerika Ühendriikides perioodil 1945–1995.²² Teoses antakse lihtsakoeliste artiklitega ülevaade eestlaste diasporaa tegemistest USAs ning seda tehakse tegevusvaldkondade ja osariikide kaupa. Baltlaste poliitilist tegevust ja lobitööd Ameerika Ühendriikides on varasemalt uurinud näiteks endine aktiivne diasporaa liige Arne Kalm.²³ BATUNi (ingl. k. *Baltic Appeal to the United Nations*) lobitööd ÜRO juures on käsitlenud põhjalikumalt Sirje Okas–Ainso.²⁴

Eestlaste diasporaast väljaspoolt on USA eestlaste tegevusi kõige põhjalikumalt analüüsinud Jonathan H. L’Hommedieu oma doktoritöös. Autor keskendus 1948–1960 vahemikule ning seetõttu ei ole uuritu käesoleva bakalaureusetöö raames kuigivõrd relevantne. Sellegipoolest annab L’Hommedieu hea ülevaate nii mittetunnustamispoliitika algusaastatest kui ka New Yorgi peakonsulaadi II maailmasõja järgsest uuest rollist, mille tundmine on töö temaatika mõistmisel vajalik.²⁵

Ka Eestis on Ameerika eestlasi järjest enam käitletud ning viimasel ajal on sel teemal kirjutatud mitmeid teadustöösid. 2021. aastal kaitses Hannes Hugo Urbla oma bakalaureusetöö „Eesti ja Ameerika Ühendriikide suhted aastatel 1990–1994”. Töös analüüsis autor küll üldiselt Ameerika Ühendriikide ja Eesti suhteid 1990–1994, kuid käsitles ka väliseestluse mõju riikide vahelisele suhtlusele.²⁶ Samuti on Ameerika eestlaskonda analüüsinud Leah Johnson oma 2024. aastal kaitstud magistritöös. Johnson käsitles ERKÜ tegevust taasiseseisvumisele järgnenud perioodil.²⁷

Töö kontekstis on oluline mainida ka mittetunnustamispoliitika uurimisseisu. Kõige põhjalikumalt on mittetunnustamispoliitikat Baltikumi kontekstis uurinud Lauri Mälksoo. Tema teos „Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940. a. – 1991. a. ja pärast 1991. a.“ käsitleb põhjalikult

²² Priit Vesilind (toim.), *Estonians in America, 1945-1995: Exiles in a Land of Promise* (Maryland: Gasch Printing, 2016).

²³ Arne Kalm, *Balti musketärid USA Kongressis* (Tallinn: Kirjastus Aade, 2015).

²⁴ Sirje Okas–Ainso, *The story of BATUN 1966-1991: Baltic Appeal to the United Nations* (s.n., 2018).

²⁵ Jonathan H. L’Hommedieu, *Exiles and Constituents: Baltic Refugees and American Cold War Politics, 1948–1960* (doktoritöö, Tartu Ülikool, 2011).

²⁶ Hannes Hugo Urbla, *Eesti ja Ameerika Ühendriikide suhted aastatel 1990–1994* (bakalaureusetöö, Tartu Ülikool, 2021).

²⁷ Leah Johnson, *Oral Histories of Estonian Americans: Leadership and the Future of the Diaspora After the Cold War* (magistritöö, Tartu Ülikool, 2024).

mittetunnustamispoliitikat – täpsemalt selle kujunemist ning mõju Balti riikidele.²⁸ Mittetunnustamispoliitika algusaastaid ning selle kehtestamist 1940. aastal on analüüsinud ajaloolane Kaarel Piirimäe oma teoses „Sama hästi kui venelaste maa. Roosevelt, Churchill ja Stalin ning Balti küsimus Teises maailmasõjas“.²⁹ Lisaks on teemat käsitlenud ka William J. H. Hough oma 1985. aastal ilmunud uurimuses, kus analüüsib erinevate lääneriikide suhtumist Balti küsimusse.³⁰

Diasporaa rolli vastu iseseisvuse taastamise protsessis on viimastel aastatel hakatud üha enam huvi tundma. Hiljuti on väliseestlaste suhtumist kodumaal toimunud muutustesse puudutanud ajaloolane Katariina Sofia Päts, kes tegi seda Kanada eestlaskonna seisukohast.³¹ Põgusalt on diasporaa suhtumist käsitlenud ka Una Bergmane.³² Mitmete Kesk- ja Ida-Euroopa riikide, nende seas ka Baltikumi, diasporaa vastupanu Läänemere piirkonnas on uurinud Lars Frederik Stöcker oma doktoritöös, kus käsitles külma sõja ajal tekkinud suhtlusvõrgustikke diasporaade vahel.³³ Läti diasporaad külma sõja perioodil on uurinud Kristīne Beķere oma doktoritöös. Täpsemalt analüüsis autor lätlaste tegevust lobitöö valdkonnas.³⁴

Peakonsulaadi suhtlemist Eestiga on põgusalt maininud endine peakonsul Ernst Jaakson ise oma 1995. aastal ilmunud mälestusteraamatus. Samas oma tollaseid seisukohti seoses Eesti välispoliitiliste liinidega ja toimunud muutustega ta eriti ei käsitlenud. Teoses annab Jaakson lühiartiklitega ülevaate oma pikast diplomaadikarjäärist.³⁵ Jaaksoni aega peakonsulina on käsitlenud ka Anne Velliste poolt koostatud ja Jaaksonile pühendatud teoses „Ernst Jaaksonile“. Tegemist on raamatuga, kuhu on koondatud Jaaksoni mälestused, kirjad, dokumendid, samuti on tehtud intervjuusid tema kolleegide ja teiste lähedaste inimestega.³⁶ Eelkõige on teos väärtuslik, kuna intervjuude kaudu on võimalik paremini mõista Jaaksoni tegutsemist ning mingil määral ka suhtumist teatud poliitilistesse probleemidesse ja küsimustesse. Samas ei tule teoses muutuste kontekstis esile konkreetseid seisukohti.

²⁸ Lauri Mälksoo, *Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940. a. – 1991. a. ja pärast 1991. a.* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2005).

²⁹ Piirimäe, *Sama hästi kui venelaste maa*, 74–93.

³⁰ William J. H. Hough, „The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting forcible seizure of territory“, *The New York Law School Journal of International and Comparative Law*, 6/2 (1985).

³¹ Katariina Sofia Päts, *Kanada eestlaste poliitiline tegevus Eesti iseseisvuse taastamise toetamiseks 1984–1991* (magistritöö, Tartu Ülikool, 2023), 46–60.

³² Bergmane, *Politics of Uncertainty*, 142–145.

³³ Lars Fredrik Stöcker, *Bridging the Baltic Sea: Networks of Resistance and Opposition during the Cold War era* (doktoritöö, Euroopa Ülikool-Instituut, 2012).

³⁴ Kristīne Beķere, *Latvijas neatkarības idejas uzturēšana Trimdā no 1940. gadu vidus līdz 1980. gadu otrai pusei: politiskā darbība* (doktoritöö, Läti Ülikool, 2020).

³⁵ Jaakson, *Eestile*.

³⁶ Anne Velliste (koost.), *Ernst Jaaksonile* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000).

Ka New Yorgi peakonsulaati ennast on käsitletud vähe. Teemat on varasemalt uurinud Mihkel Johannes Kangro oma 2023. aastal kaitstud bakalaureusetöös. Töös uuris Kangro spetsiifiliselt New Yorgi peakonsulaadi finantseerimist 1940–1991, kuid ei käsitlenud teemasid, mis oleksid käesoleva bakalaureusetöö kontekstis kuigivõrd relevantseid.³⁷ Veel on New Yorgi peakonsulaati uurinud politoloogid James T. McHugh ja James S. Pacy. Autorid analüüsisid New Yorgi peakonsulaadi toimimist juriidilisest vaatenurgast.³⁸

Allikad ja uurimismeetod

Bakalaureusetöö kirjutamisel kasutatakse kvalitatiivset allikakriitilist meetodit. Suurel määral toetutakse Rahvusarhiivi üleviidud New Yorgi peakonsulaadi arhiivile.³⁹ Tegemist on materjaliga, mida on rikkalikult ning tänapäevases ajalookirjutuses on seda analüüsitud vähe – eriti Eesti taasiseseisvumisperioodi kontekstis. Peakonsulaadi arhiivist kasutatakse oluliste allikatena peakonsul Ernst Jaaksoni märkmeid erinevatest kohtumistest nii USA kõrgete poliitiliste esindajatega kui ka Läti ja Leedu diplomaatidega 1980. aastate II pooles ja 1990. aastate alguses. Lisaks toetutakse Jaaksoni ja Eesti välisministeeriumi kirjavahetusele aastatel 1989–1991. Mainimist väärivad ka nii New Yorgi peakonsul Ernst Jaaksoni kui ka konsul Aarand Roosi kõned, mida on säilinud nii peakonsulaadi arhiivimaterjalides kui ka avaldatud väliseesti ajalehtedes. Siit tulenevalt mängivad töös olulist rolli ka väliseesti ajalehed – töös kasutatakse USA eestlaskonna peamist häälekandjat Vaba Eesti Sõna. Lisaks kõnedele aitab kaasaegne perioodika mõista väliseestlaste tollast meelsust Eestis toimunu osas.

³⁷ Mihkel Johannes Kangro, *The Price of Continuity: Financing Estonia's Consulate General in the U.S. during 1940-1991* (bakalaureusetöö, Tartu Ülikool, 2023).

³⁸ McHugh, Pacy, *Diplomats Without a Country*.

³⁹ Eesti Peakonsulaat New Yorgis; ERA.1608.

1. New Yorgi peakonsulaadi tegutsemisvõimalused ja roll Ameerika

Ühendriikides ning Eestiga suhtlemisel

Mõistmaks New Yorgi peakonsulaadi suhtlemist Eestiga ning suhtumist 1987–1991 vahemikus toimunud muutustesse, on oluline analüüsida selleni viinud tegurite tausta. Käesolevas peatükis võetakse vaatluse alla New Yorgi peakonsulaadi ja ERKÜ omavaheline ülesannete jaotus. Sellest tulenevalt on võimalik mõista ka peakonsulaadi tegutsemisvõimalusi ning rolli nii Eestiga suhtlemises kui ka Ameerika Ühendriikides. Samuti analüüsitakse USA Balti-poliitikat kuni 1989. aastani ning selle mõju peakonsulaadi tegevusele.

Endine New Yorgi peakonsul Ernst Jaakson kirjutab oma mälestusteraamatus: „Eesti Vabariigi esindaja peamiseks ülesandeks oli ja on ka edaspidi teadvustada asukohariigi valitsusele Eestisse tunginud võõra võimu kuriteod ja nõuda oma rahva põhiliste õiguste taastamist.”⁴⁰ Seega kõige olulisem New Yorgi peakonsulaadi ülesanne seisnes Ameerika Ühendriikide valitsusega suhtlemisel. Valitsusasutustest suheldi eeskätt Riigidepartemangu ehk USA välisministeeriumiga (ingl. k. *State Department*). Seda tehti osaliselt kirjavahetuse teel – peakonsulaadi arhiviis on säilinud aastate 1940–1993 kirjavahetus⁴¹ –, kuid suur osa suhtlusest käis ka telefoni ning visiitide kaudu. Samas on USA välisministeeriumiga säilinud kirjavahetus tihtipeale sisutühi, mistõttu ei leidnud see töö kirjutamisel kasutust. Kuna suhtlemise peamine eesmärk oli hoida USA valitsust Eestis ja Baltikumis toimuvaga kursis, oli peakonsulaadil oluline saada objektiivset infot kodumaal toimuvast, mis osutus tihti keeruliseks. Seda kinnitab Jaakson ka oma mälestusteraamatus, mis näitab, et kodumaa inimeste vastu oli vähe usaldust ning ei olnud võimalik sellega riskida, et oluline informatsioon satuks Nõukogude Liidu võimude kätte.⁴² ENSV valitsusega ei saanud ammu ametlikku suhtlust olla, kuna see tähendanuks okupatsiooni tunnustamist rahvusvahelise õiguse seisukohast.⁴³ Suhelda sai ainult usaldusväärsete üksikisikutega ja kindluse huvides kohapeal New Yorgis – seda ka mingil määral tehti⁴⁴ ning eriti tihedaks muutus see alates 1987. aastast.⁴⁵

Ühtlasi sai peakonsulaat suure osa oma informatsioonist teistelt eestlaskonda esindavatelt organisatsioonidelt ja ka üksikisikutelt nii USAst kui mujalt. Lisaks Ameerika Ühendriikidele, tuli suures koguses poliitilist materjali näiteks Saksamaalt, Rootsist ja Austraaliast. Üks

⁴⁰ Jaakson, *Eestile*, 102.

⁴¹ RA, ERA.1608.2.237–297. Kirjavahetus USA välisministeeriumiga, 1940–1993.

⁴² Jaakson, *Eestile*, 231.

⁴³ Samas, 248.

⁴⁴ Samas, 232.

⁴⁵ Samas, 245–246.

märkimiväärsemaid isikuid selles valdkonnas oli Saksamaal tegutsenud Elmar Reisenberg, kes saatis Jaaksonile 1963–1987 vahemikus iga aasta mitu raportit, mis käsitlesid eestlaste vaatenurgast Euroopa ja Saksamaa välispoliitikat.⁴⁶ Nende olulisust on maininud ka endine New Yorgi peakonsulaadi konsul Aarand Roos.⁴⁷ Lisaks mängisid suurt rolli ka väliseesti ajalehed, mille poliitilisi teemasid käsitletud väljalõikeid on New Yorgi peakonsulaadi arhiivis säilinud rikkalikult.

Uutmispoliitikaga kaasnenud muutustega tihenes ka otsesuhtlus kodumaaga. Mitmed poliitikud ja aktiivsed ühiskonnategelased saatsid peakonsulaadile ülevaateid kodumaal toimuvast. Näiteks 1990. aasta oktoobris tegi tulevane peaminister Mart Laar Jaaksonile põhjaliku ülevaate Eesti poliitilisest maastikust.⁴⁸ Tegemist oli üllatavalt apoliitilise kirjutisega, mis käsitles peamiste Eestis tegutsenud erakondade ja liikumiste juhte ning poliitilist ideoloogiat.

ERKÜ ja New Yorgi peakonsulaadi vahekord külma sõja perioodil

USA eestlaste diasporaas kujunesid külma sõja vältel kaheks poliitiliselt oluliseimaks organisatsiooniks New Yorgi peakonsulaat ja Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides (ERKÜ).

Peakonsulaadi olulisus ei seisnenud niivõrd asutuse tegevuses, vaid diplomaatilises tunnustuses. Tegemist oli pärast Londoni saatkonda viimase ametlikult tunnustatud Eesti Vabariigi riigiinstitutsiooniga. 1971. aasta märtsis suri pikaajaline Eesti saadik Londonis August Torma, kellelt võttis töö üle Ernst Sarepera. Sareperale andis Suurbritannia veel vastava diplomaatilise akrediteeringu, kuid paraku ka tema suri juba sama aasta mais. Sareperalt võttis töö üle August Bergman, kes enam sellisel määral tunnustust ei saanud. Bergmani surma järel 1974. aastal, püüdis peakonsul Jaakson saada saadiku staatust Anna Vageström-Tarule, kes oli alates 1948. aastast Londoni saatkonnas töötanud, kuid Briti võimud selle ideega kaasa ei tulnud. Nad tõid välja, et Tarule ei anta diplomaatilist akrediteeringut, kuna Eestil puudub *de jure* valitsus. Samuti polnud Taru enne 1940. aastat Eesti Vabariigi välisteenistuses töötanud.⁴⁹

Selline nähtus oli Eesti esinduste puhul tavaline. Mitmed saatkonnad ja esindused pidid oma tegevuse pärast Eesti Vabariigi ajast jäänud esindajate surma lõpetama, kuna valitsused ei

⁴⁶ RA, ERA.1608.2.209–212. E. Reisenbergi ülevaated Saksamaa oludest, 1963–1987.

⁴⁷ Velliste, *Ernst Jaaksonile*, 234–235.

⁴⁸ RA, ERA.1608.2.449, l. 33–43. Mart Laari põhjalik ülevaade Eesti poliitilisest maastikust, 1990. aasta oktoober, täpne kuupäev puudub.

⁴⁹ Eerik-Niiles Kross, „Londoni Eesti saatkond 1991–1992” rmts Eeva Eek-Pajuste (koost.), *Teine tulemine. Taasiseseisvunud Eesti välisesindused* (Tallinn: välisministeerium, 2003), 345–347.

lubanud „töötajaid asendada”. Üheks erandiks selles valdkonnas oligi USA, kes seda teatud tingimustes lubas ning ühtlasi andis kõrgeimale esindajale ka ametliku diplomaatilise tunnustuse.⁵⁰ Seda seetõttu, et USA oli üks kolmest riigist, kes ei tunnustanud Nõukogude Liidu võimu Baltikumis, ei *de jure* ega *de facto*. Teised kaks olid Iirimaa ja Vatikan.⁵¹

Lisaks oli New Yorgi peakonsulaadil ka sümboolne tähendus. Tegemist oli meeldetuletusega, et iseseisev Eesti Vabariik ei ole lakanud eksisteerimast ja on endiselt lootust kunagi iseseisvus taastada. Pikaajaline Eesti aukonsul Los Angeleses Jaak Treiman on New Yorgi peakonsulaadi kohta öelnud: „Eesti [pea]konsulaat New Yorgis oli füüsiline meeldetuletus, et Ameerika Ühendriigid ei tunnustanud Nõukogude Liidu poolset Baltikumi annekteerimist.”⁵²

ERKÜ olulisus see-eest seisnes eelkõige organisatsiooni esindusfunktsioonis, mandaadis ja laialdases haardes. Teisisõnu, ERKÜst oli saanud Ameerika eestlaskonda ühendav keskorganisatsioon, mis sai oma mandaadi valimiste kaudu, kus oli võimalus osaleda kõigil Ameerikas elanud eestlastel, kes olid vähemalt 20-aastased ning ei kuulunud kommunistlikesse või Eesti Vabariigi iseseisvust eitavatesse organisatsioonidesse.⁵³

1980. aastateks oli väljakujunenud üsna selge ülesannete jaotus peakonsulaadi ja ERKÜ vahel. ERKÜ oluliseimaks poliitiliseks ülesandeks oli aktiivne lobitöö USA senaatorite ja kongresmenidega, mida peeti eestlaste seas moraalselt tähtsaks. Selles oldi ka edukad ning 1980. aastate lõpuks tegi Baltikumi suunas toetusavaldusi märkimisväärne hulk USA senaatoreid ning kongresmene.⁵⁴ Samuti tehti 1980. aastatel USA Kongressis ja Senatis mitmeid Balti küsimust pooldavaid deklaratsioone. Neist tõenäoliselt kõige kuulsam on 14. juunil 1982 avaldatud deklaratsioon, millega kuulutati 14. juuni Balti vabaduse päevaks.⁵⁵ Siinkohal on aga oluline nentida, et toetus oli sümboolne ning USA välispoliitikat see nii suurel määral ise ei muutnud. Samas ei tasu selle rolli ka alahinnata. Kongressil ja senatil oli võimalus USA presidenti survestada ja seda ka näiteks 1990. aastal tehti, mil sooviti, et USA president George H. W. Bush võtaks Baltikumi osas konkreetsema seisukoha.⁵⁶ Samas, selleks ajaks oli Baltikumis iseseisvumiseprotsess juba käima lükatud ning USA veelgi konkreetsem seisukoht

⁵⁰ Mälksoo, *Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus*, 148–152.

⁵¹ Samas, 128–129.

⁵² Jaak Treiman, *Carried by a Magic Fan: Memoir of an Estonian Refugee Family* (Jefferson: McFarland & Company, 2023), 182.

⁵³ RA, ERA.1608.2.959, l. 9. Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides põhikord, 1953. aasta, täpne kuupäev puudub.

⁵⁴ Bergmane, *Politics of Uncertainty*, 26–32.

⁵⁵ RA, ERA.1608.2.703, l. 4. Reagani deklaratsioon Balti vabaduse päeva väljakuulutamise kohta, 14.06.1982.

⁵⁶ Savisaar, *Peaminister*, 354.

seada liigselt ei muutnud. Deklaratsioonide efektiivsus tulenes lõpuks ikkagi sellest, mis suunas Baltikumi sündmused arenesid.

ERKÜ lobitööle aitas kaasa ka valimisloogikast tulenev argument. Suurel osal ERKÜ esindajatest oli USA kodakondsus ning sellest tulenevalt olid nad USAs valijad. Seetõttu pidid USA poliitikud ka nende huvidega arvestama, mistõttu oli ERKÜ esindajatel neid ka lihtsam mõjutada. Ühtlasi tehti tihedat koostööd ka Läti ja Leedu Ameerika diasporaadega, kellega jagati sama saatust. See suurendas Baltikumi haaret veelgi, eriti arvestades seda, et Leedu diaspora oli Eesti ja Läti omast kordades suurem. 1990. aasta andmete järgi elas USAs ligikaudu 940 tuhat Balti päritolu inimest, kellest 86,5% moodustasid leedukad. Lätlased omakorda 10.5% ja eestlased ainult 3%.⁵⁷

Peakonsulaat esindas aga see-eest ametlikult Eesti Vabariiki ja pidi lähtuma nii diplomaatilistest reeglitest kui ka arvestama tunnustamispoliitikast tulenevate piirangutega. Seetõttu ei saanud peakonsulaadi esindajad ka USA kodakondsust omada.

ERKÜ koosolekute protokollidest ja tegevusaasta aruannetest on näha, et organisatsiooni toimimine oli lobitööle üles ehitatud. Enamike valdkondade lõplik eesmärk oli Ameerika Ühendriikides elavaid inimesi Eesti ja Baltikumi küsimuses harida või vabaduse eest võitlevaid organisatsioone toetada. Näiteks 1987. aasta tegevusaasta aruandes toodi välja erinevate Balti ja Eesti organisatsioonide rahaline toetamine, lai lobitöö USA kongressi liikmetega, Eesti ja Baltikumi seisu selgitavate kirjatööde ja brošüüride jagamine ning rahvuslike ürituste korraldamine. Kõigi nende eesmärk oli Eesti ja Baltikumi küsimust mingil viisil esile tuua, propageerida või toetada.⁵⁸ ERKÜ hoidis ka peakonsulaati oma tegemistega aktiivselt kursis. Side pandi paika juba ERKÜ asutamise ajal, kus leiti, et kuigi peakonsulaat ei tohiks organisatsiooni kuuluda, võiks peakonsul siiski ERKÜga edaspidi sidet hoida. Koosolekul osales ka tollane peakonsul Johannes Kaiv.⁵⁹ Seda näitab ka arhiivmaterjal – 1950–1993 vahemikus saatis ERKÜ peakonsulaadile hulgaliselt poliitilisi materjale, mis sisaldasid näiteks ERKÜ koosolekute otsuseid, ülevaateid USA poliitilisel maastikul tehtud lobitööst kui ka lihtsalt olulist Balti küsimusega seonduvat informatsiooni.⁶⁰

⁵⁷ Bergmane, *Politics of Uncertainty*, 25.

⁵⁸ RA, ERA.1608.2.966, l. 26–31. ERKÜ 1987. aasta tegevuse aruanne, 1987. aasta detsember, täpne kuupäev puudub.

⁵⁹ RA, ERA.1608.2.958, l. 47–51. Protokoll ERKÜ nõupidamisest peakonsul Johannes Kaivi kodus, 23.03.1951.

⁶⁰ RA, ERA.1608.2.958–968. ERKÜ poolt peakonsulaadile saadetud materjalid, 1950–1993.

ERKÜ ja peakonsulaadi suur erinevus oli lisaks ka see, et esimese tegevus oli märkimisväärselt laiahaardelisem. Peakonsulaadis töötas 1980. aastatel korraga 3 inimest⁶¹ – peakonsul, konsul ja peakonsulaadi sekretär –, samas kui ERKÜs oli hulgaliselt esindajaid üle USA. Näiteks ERKÜ XII esinduskogusse valiti 1983. aastal 50 liiget.⁶² Nende seas ka väga aktiivseid liikmeid, kelle tegevusel ei olnud sarnaseid diplomaatilisi piiranguid nagu peakonsulaadil olid. Seda väidet illustreerib hästi näiteks Mari-Ann Rikkeni tegevus 1980. aastatel, kelle raportid tehtud lobitöö kohta olid märkimisväärselt sisutihedad ning ületasid igasuguseid diplomaatilisi tavasid ja piire.⁶³

USA Balti-poliitika

Peakonsulaadi tegutsemisvõimalusi piiras kahtlemata ka USA Balti-poliitika suund, mida peakonsulaat pidi oma diplomaatilise tunnustuse tõttu järgima. Ameerika Ühendriikide Balti-poliitika keskmes oli kogu okupatsiooniperioodi vältel mittetunnustuspoliitika, mis tagas peakonsulaadi diplomaatilise staatuse. 1965. aastal avaldatud USA välisministeeriumi memos tuuakse välja, et Ameerika Ühendriikide Balti-poliitikal on kolm kindlat ja olulist elementi. Nendeks olid Baltikumi annekteerimise mittetunnustamine, Eesti, Läti ja Leedu ametlike esindajate tunnustamine ning riikide avalik ja diplomaatiline toetamine.⁶⁴ USA Balti-poliitika jätab küll suhteliselt lihtsakoelise mulje, kuid tegelikult oli selles palju pisinüansse, mis ka aja jooksul muutusid.

Mittetunnustamispoliitika puhul oli tegu kontseptsiooniga, millele pani tänapäevase konteksti endine USA välisminister Henry L. Stimson (välisminister 1929–1933)⁶⁵, kes kasutas mittetunnustamist Jaapani vastu seoses viimase tegevusega Mandžuurias 1932. aastal.⁶⁶ Eesti kontekstis muutus mittetunnustamispoliitika oluliseks 1940. aasta suvel. Vahetult pärast Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt, mõistis 23. juulil 1940 Ameerika Ühendriikide tollane asevälisminister Sumner Welles täielikult hukka Baltikumi okupeerimise. Deklaratsioonist sai külma sõja perioodil USA Balti-poliitika alustala ning sellest tulenevat kurssi hoiti terve

⁶¹ Jaakson, *Eestile*, 239–240.

⁶² RA, ERA.1608.2.965, l. 29. Ülevaade ERKÜ XII esinduskogu valimistest, 13.12.1983.

⁶³ RA, ERA.1608.2.966, l. 38–45. Mari-Ann Rikkeni raport oma tegevuste kohta, 26.05.1987.

⁶⁴ Department of State. „Current United States Policy Toward Lithuania, Latvia, and Estonia.” Wilson Center Digital Archive. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/department-state-memorandum-current-united-states-policy-toward-lithuania-latvia-and> (vaadatud 07.03.2025).

⁶⁵ Biographies of the Secretaries of State: Henry Lewis Stimson (1867–1950). The Office of the Historian. <https://history.state.gov/departmenthistory/people/stimson-henry-lewis> (vaadatud 10.05.2025).

⁶⁶ Mälksoo, *Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus*, 125–126.

okupatsiooniperioodi vältel. Ajaloolane Kaarel Piirimäe on nimetanud Wellesi avaldust „USA välispoliitika pöördepunktiks”.⁶⁷

1980. aastate alguseks ei olnud USA käsitus suuresti muutunud, samas oli näha poliitika lõdvenemise märke. Varasema perioodi kohta on peakonsul Ernst Jaaksoni väitnud, et „Balti riikide esindajate kohtadele [võisid] akrediteeritud saada vaid nende maade endised välisteenistuse liikmed, kes ei ole Ameerika Ühendriikide kodanikud.”⁶⁸ Kohati jätab peakonsuli sõnastus esindaja kodakondsuse küsimuse õhku. Jaaksoni kirjavahetuses August Tormaga aga selgub, et Eesti diplomaatiline esindaja pidi siiski olema Eesti kodakondsusega.⁶⁹ Samas näiteks 1980. aastal lubas USA valitsus Jaaksonil nimetada peakonsulaadi konsuliks Aarand Roosi, kes sündis küll 1940. aastal Eestis ning omas seega ka vastavat kodakondsust, kuid ei saanud oma vanuse tõttu iseseisvuse ajal Eesti välisteenistuses töötada.⁷⁰ Sama kinnitavad ka Ameerika Ühendriikides tegutsenud Läti saatkonna allikad. Kusjuures tuuakse välja, et 1986. aasta suvel oli USA välisministeerium nõus kinnitama Läti saatkonna sekretäriks John Lusise, kes sündis 1945. aastal Saksamaal.⁷¹ See näitab, et ka ameeriklaste varasem jäikus oli muutumas ning mõisteti, et ei saa eeldada vabariigiaegset välisteenistuse kogemust ega kodakondsust, kuna selliseid inimesi ei ole enam piisavalt.

Õigusteadlase Lauri Mälksoo sõnul toimus USA Balti-poliitikas muutus 1987. aastal, mil see hakkas muutuma „tagasihoidlikumaks”⁷², kuid suhete uus soojenemine USA ja Nõukogude Liidu vahel sai tegelikult alguse juba 1984. aastal. Oma esimesel ametiajal suhtus USA president Ronald Reagan märkimisväärselt karmimalt Nõukogude Liitu ning Gorbatšovi võimuletulek tõi kahtlemata kaasa muutuse Reagani suhtumises.⁷³ Korraldati mitmeid tippkohtumisi, kus käsitleti relvastumise küsimust ning prooviti suhteid parandada. Seda näitavad selgelt näiteks kohtumised Genfis (1985)⁷⁴, Reykjavíkis (1986)⁷⁵, Washingtonis (1987) ja Moskvas (1988). Märkatavaid edusamme tehti Washingtoni ja Moskva kohtumistel.

⁶⁷ Piirimäe, *Sama hästi kui venelaste maa*, 88–89.

⁶⁸ Jaakson, *Eestile*, 154.

⁶⁹ RA, ERA.1608.2.2270, l. 1. Ernst Jaaksoni kiri August Tormale, 06.12.1965.

⁷⁰ Hough, *The Annexation of the Baltic States*, 410–412.

⁷¹ RA, ERA.1608.2.499, l. 99. Diplomaatiliste esindajate kohta tehtud mustand Vaba Eesti Sõna ajalehele avaldamiseks, 03.10.1986.

⁷² Mälksoo, *Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus*, 136.

⁷³ Beth A. Fischer, „Toeing the Hardline? The Reagan Administration and the Ending of the Cold War”, *Political Science Quarterly*, 112/3 (1997), 477–478. <https://www.jstor.org/stable/2657567> (vaadatud 03.04.2025).

⁷⁴ Svetlana Savranskaya, Thomas S. Blanton, *The Last Superpower Summits: Reagan, Gorbachev and Bush. Conversations that Ended the Cold War* (Budapest: CEU Press, 2016), 3.

⁷⁵ Samas, 123.

Esimesel sõlmiti tuumarelvade piiramise leping⁷⁶ ning teisel anti mõista, et külm sõda on lõppemas⁷⁷.

Siit tulenevalt on oluline mainida, et Balti küsimus ei olnud enam nii kindel kui varasemalt. See tuleb välja kulisside taga toimunud suhtlusest Jaaksoni ja USA välisministeeriumi vahel. Näiteks 1986. aasta juulis toimunud kohtumisest Jaaksoni ja USA esindajate vahel, tuleb esile suhteliselt ükskõikne ning kohati ka mittetunnustamispoliitikat ohtuseadev suhtumine. USA oli valmis minema kaasa Moskva ettepanekuga korraldada Riias ehk okupeeritud territooriumil kohtumine riikide kõrgete esindajate vahel. Sellest asjaolust ei olnud ühegi Balti riigi ametlik esindaja teadlik.⁷⁸ Okupatsiooniperioodil oli Baltikumi külastamine USA diplomaatide jaoks väga piiratud ning keeruline. Näiteks ei tohtinud diplomaadid kokku puutuda Nõukogude liidu võimuorganitega.⁷⁹

Nimetatud kohtumine ikkagi lõpuks 1986. aastal Jürmalas toimus ning see tekitas Balti diasporaades ka pahameelt. Selline käik võinuks seada mittetunnustamispoliitika küsimärgi alla. Samas sai üritus näiteks Läti diasporaas teatavat toetust ning mõned Ameerika lätlased läksid isegi USA delegatsiooniga kaasa. Konverentsi kandsid üle mitmed väljaanded ning Läti ameeriklased said seetõttu ka palju tähelepanu.⁸⁰

Sellelgi poolest näitab see, et alates 1985. aastast esile kerkinud mured USA Balti-poliitika leevenemise osas olid põhjendatud. Ka veel päev enne George H. W. Bushi inauguratsiooni 1989. aasta jaanuaris, tõid USA välisministeeriumi esindajad kohtumisel Jaaksoniga esile mõtte korraldada Eestis, USA ametliku asutuse poolt, rändnäitus. Jaakson küll mõistis kiiresti ettepaneku hukka, kuid see taas iseloomustab Reagani administratsiooni Balti-poliitika leevenemist.⁸¹

George H. W. Bushi ametisse astumisega olukord esmalt paranes, kuna Bush oli juba alguses Gorbatšovi osas skeptiline. Bush soovis analüüsida Gorbatšovi poliitikat ning mõista, kas Gorbatšov tõesti kavatses Nõukogude Liitu ka sisuliselt reformida. See pani USA ja

⁷⁶ Savranskaya, Blanton, *The Last Superpower Summits*, 255.

⁷⁷ Samas, 367.

⁷⁸ RA, ERA.1608.2.2379, l. 35. Jaaksoni memo USA välisministeeriumiga kohtumisest, 01.07.1986.

⁷⁹ Paul A. Goble, „The politics of a principle: US non-recognition policy before, during and after the recovery of Baltic independence” rmts John Hinden, Vahur Made, David J. Smith (toim.), *The Baltic Question during the Cold War* (New York: Routledge, 2008), 48–50.

⁸⁰ Dzintra Bungas, „The Chautauqua Conference in Latvia“ rmts Vojtech Mastny (toim.), *Soviet-East European Survey, 1986-1987: Selected Research and Analysis from Radio Free Europe/Radio Liberty* (New York: Routledge, 1988), 175–177.

⁸¹ RA, ERA.1608.2.2379, l. 50. Jaaksoni memo USA välisministeeriumiga kohtumisest, 19.01.1989.

Nõukogude Liidu soojenenud suhted pausile.⁸² Samas saab etteruttavalt öelda, et 1990. aastal USA Balti-poliitika taas leevenes, kuna lahendamist vajasis nii Saksamaa taasühendamise⁸³ temaatika kui ka Iraagi-Kuveidi konflikt⁸⁴, mistõttu tuli USAl Nõukogude Liiduga koostööd teha.

Kuigi mittetunnustamispoliitika jäi põhimõtteliselt püsima, sundisid mitmed arengud 1980. aastate II pooles ja 1990. aastate alguses mittetunnustamispoliitika detailides rohkem läbi sõrmede vaatama. Ka peakonsulaat võitis lõdvenenud olukorras näiteks ametisse nimetamise nõuetes. Samuti võimaldas kujunenud seis ka peakonsulaadil ise uute rahvuslike liikumistega ENSVs rohkem suhelda ning kontakte luua. Samas negatiivse külje pealt vajas USA rohkem mänguruumi suhetes Nõukogude Liiduga, mistõttu oldi ka Balti küsimuses vaoshoitumad.

⁸² Sarah B. Snyder, „Beyond containment? The first Bush administration's sceptical approach to the CSCE”, *Cold War History*, 13/4 (2013), 465–466. <https://doi.org/10.1080/14682745.2012.758104> (vaadatud 03.04.2025).

⁸³ Savranskaya, Blanton, *The Last Superpower Summits*, 664.

⁸⁴ Samas, 720.

2. Mihhail Gorbatsšov, 1987. aasta utmiskava ja New Yorgi peakonsulaat

Käesolevas peatükis analüüsitakse peakonsul Ernst Jaaksoni suhtumist nii Gorbatsšovi, tema utmiskavasse kui ka sellega kaasnenud muutustesse Eestis. Tausta loomiseks tuuakse välja ka üldine USA eestlaskonna suhtumine Gorbatsšovi ja tema utmiskavasse.

1985. aastal Nõukogude Liidus võimule tulnud Mihhail Gorbatsšovi suhtus Ameerika eestlaste diasporaa juba alguses negatiivselt. Nõukogude Liidu riigipeades ei nähtud suurt vahet – eestlaste jaoks oli mõistetavalt tegemist diktaatoriga. Näiteks vahetult pärast Gorbatsšovi võimule tulekut kirjutatakse väliseesti ajalehes Vaba Eesti Sõna: „Kremlimaal on uus peadiktaator, rahvaste vanglal seega uus ülemus.”⁸⁵ Sarnaseid sõnavõtte on väliseesti ajalehtedes mitmeid ning üldjuhul oli nende sõnum sama.

Ka New Yorgi peakonsulaadi seisukoht seoses Gorbatsšovi võimule tulekuga ei muutunud. Oma 1985. aasta lõpus peetud aastavahetuse kõnes toob Jaakson välja: „Milline isiklik vahetus ka Kremlis aset ei leiaks, ei muuda see veel Lenini ideoloogiat, mis on kogu kommunistliku ilmavaate aluseks.”⁸⁶ See on mõistetav, arvestades, et 1982–1985 vahemikus oli Nõukogude Liidu riigipea vahetunud kolm korda ja need muutused ei toonud eestlastele suuremaid õigusi ja vabadusi. 1982. aastal suri Leonid Brežnev (riigipea 1964–1982), 1984. aastal Juri Andropov (riigipea 1982–1984) ja 1985. aastal Konstantin Tšernenko (riigipea 1984–1985). Gorbatsšovi samme hakati New Yorgi peakonsulaadi poolt põhjalikumalt käsitlema alates 1987. aastast, mil ta avalikustas oma utmispoliitika. Gorbatsšovi avaldatud utmiskava keskmes olid perestroika ja glasnost. Esimese puhul oli tegemist riigi „rekontsrueerimisega“, mille eesmärk oli elavdada Nõukogude Liidu ühiskonda ja parandada majanduslikku seisut.⁸⁷ Glasnost ehk „avalikustamine“ tõi kaasa laienenud mõtte- ning sõnavabaduse Nõukogude Liidus ning oli ka üks põhjustest, miks liiduvabariikides said üldse rahvuslikud liikumised tärgata. Loomulikult ei olnud Glasnosti algne eesmärk tõsta liiduvabariikide siseselt rahvustunnet, vaid aidata Nõukogude Liidu reformimisele kaasa.⁸⁸

Mihhail Gorbatsšovi 1987. aasta jaanuaris avaldatud utmiskavasse ei suhtunud Ameerika Ühendriikide eestlaskond lootusrikkalt. Utmispoliitika alguses oldi küll Balti küsimuse osas mures, kuid otseselt ei osatud veel kindlat hinnangut Gorbatsšovi utmisele anda. Näiteks 1987. aasta mais korraldas Balti diasporaa üks olulisemaid esindusorganisatsioone BATUN debati

⁸⁵ „Mihhail Gorbatsšov”, *Vaba Eesti Sõna*, nr 14 (04.04.1985), 9.

⁸⁶ RA, ERA.1608.2.1151, l. 82–83. Jaaksoni uusaastakõne Ameerika Häälele, 31.12.1985.

⁸⁷ Zubok, *Collapse*, 21–23.

⁸⁸ Mark R. Beissinger, „Nationalism and the Collapse of the Soviet Union“, *Contemporary European History*, 18/3 (2009), 332–335. <https://www.jstor.org/stable/40542830> (vaadatud 17.05.2025).

„Glasnost ja Balti riigid – hea või halb uudis?”⁸⁹ Paneelis leiti, et Gorbatšovi uutmispoliitika võib osutada Baltikumile kasulikuks, kuid tuleb olla ettevaatlik ning ei tasu teha ennatlikke oletusi.⁹⁰ See näitab, et mingil määral oldi äraootaval seisukohal ning loodeti päriselt muutustesse ja suuremasse autonoomiasse.

1987. aasta II pooles aga suhtumine muutus. Ajakirjanduses tekkis järjest enam arvamusi, et Gorbatšovi näiline lähenemine läänele on petlik, omakasupüüdlük ning tema uutmispoliitika taga on vaid sõnad. Samuti oldi mures, et lääts läheb Gorbatšovi poliitikaga kaasa, millest omakorda väljendub kartus, et soojenevad suhted Nõukogude Liidu ja USA vahel jätavad Balti küsimuse varju. Näiteks Vaba Eesti Sõna 1987. aasta 19. novembril ilmunud väljaandes tuuakse välja: „Gorbatshovi poolt Kremli propagandamasinat väljastatud muudatused N. Liidu [sic] sisepoliitikas „glasnosti, demokraatia ja perestroika” sildi all on Läände propageeritud nii usutaivna [sic], et hakka neisse kas või uskuma, et N. Liit [sic] on senini seal valitsenud hirmust ja türanniast loobunud või koheselt loobumas. Gorbatshovi [sic] käsilaste vanad valed, eriti USA aadressil, on siiski jätkumas, kuid lääne, eriti USA liberaalsed ringkonnad, pole olnud varem ega ka praegu, võimelised N. Liidu [sic] olukordadest tõtt ja tegelikkust nägema.”⁹¹

Sarnast mõtteviisi on näiteks näha ka sama ajalehe 10. detsembril ilmunud välispoliitika analüüsis, kus kardeti, et Gorbatšovi poliitika ajendil võib toimuda lääne ja Nõukogude Liidu suhetes pingelõdvendus, millest viimane siiski lõpuks kinni ei pea. Toodi paralleele 1970. aastatel toimunud pingelõdvenduspoliitikaga, mis lõppes 1979. aastal, mil Nõukogude Liit alustas Afganistanis sõda.⁹² Kartus oli kindlasti põhjendatud ning nagu varasemalt mainiti, siis tegelikult nii ka lõpuks läks. Reagani ja Gorbatšovi vahel toimus 1980. aastate II pooles märkimisväärne pingelõdvendus, millel võinuks olla ka negatiivseid tagajärgi Eesti jaoks.

Samuti kirjutas Ameerika eestlaste keskorganisatsioon ERKÜ 1987. aasta lõpus tollasele USA presidendile Ronald Reaganile palvekirja, milles sooviti veenduda, et Ameerika Ühendriikide mittetunnustamispoliitika Baltikumi annekteerimise osas ikkagi peab. Avaldati muret, et mitmete kõrgete USA poliitikute poolt on 1987. aasta vältel tulnud Baltikumi jaoks murettekitavaid väljaütlemisi. Näiteks 1987. aasta mais nimetas USA asejustiitsminister (ingl. k. *Deputy Attorney General*) Arnold I. Burns New Yorgi peakonsulaati eksiilvalitsuseks.⁹³ Eelkõige on see oluline, kuna Ameerika Ühendriigid tunnustavad diplomaatiliselt New Yorgi

⁸⁹ „BATUN-i korraldusel”, *Vaba Eesti Sõna*, nr 19 (14.05.1987), 5.

⁹⁰ „BATUN-i aastakoosolek”, *Vaba Eesti Sõna*, nr 24 (18.06.1987), 5.

⁹¹ Harald Raudsepp, „Kremli uued pettevõtted”, *Vaba Eesti Sõna*, nr 46 (19.11.1987), 2.

⁹² „Ega mitte uusa detant?”, *Vaba Eesti Sõna*, nr 49 (10.12.1987), 2.

⁹³ RA, ERA.1608.2.966, l. 2–3. ERKÜ kiri Ronald Reaganile, 29.12.1987.

peakonsulit, kuid mitte Eesti eksiilvalitsust. Selline väljaütlemine võinuks mõjutada negatiivselt USA mittetunnustamispoliitikat. Ameerika eestlaskonna vahekorid eksiilvalitsusega oli üldiselt raskendanud. Eksiilvalitsuse temaatika oli Eesti pagulaskonda polariseerinud ning USA ei soovinud seetõttu loodud valitsust tunnustada. Kardeti, et see seab peakonsulaadi ja ka Londoni esinduste diplomaatilise staatuse küsimärgi alla ning võib nõrgestada nende positsiooni.⁹⁴

Mures oli ka Ühendatud Balti Ameerika Komitee (ingl. k. *The Joint Baltic American National Committee, JBANC*), mis oli Balti riikide keskorganisatsioon (sealhulgas ERKÜt) ühendav ja Baltikumi huve esindav organisatsioon. 1988. aasta jaanuaris tehtud avalduses tuuakse välja, et Gorbatšovi reformid ei tähenda Nõukogude Liidu muutumist ning on mõeldud lääne petmiseks.⁹⁵

Sarnasel seisukohal oli ka New Yorgi peakonsul. Jaakson toob oma 1987. aasta detsembris peetud kõnes välja, et tegelikult ei tea keegi, kas tegemist on tavapärase Nõukogude Liidu propagandaga või toob see kaasa reaalseid muutusi Nõukogude Liidu süsteemis. Ta nendib, et seni pole muutusi tehtud ja Venemaa on endiselt diktatuur, mis ei austa inimõigusi. Sellele vaatamata on peakonsul aga positiivselt meelestatud tuleviku osas. Ta toob välja: „Siiski on tundemärke, et meie rahvuslik vaim on viimasel ajal kasvanud ja uut hoogu saanud Eesti noorte juures.” See näitab, et kuigi Nõukogude Liitu suhtuti endiselt negatiivselt, nähti esimest korda võimalust muutusteks. Varasemalt ei ole peakonsulaadi esindajad oma sõnavõttudes nii konkreetset lootust välja näidanud.

Jaaksoni mainitud lootus on seotud 1987. aasta augustis toimunud Hirvepargi meeleavaldusega, kus nõuti 23. augustil 1939 sõlmitud Molotov-Ribbentropi Pakti (MRP) avalikustamist.⁹⁶ Jaakson on hiljem hinnanud Hirvepargi koosolekut vabaduse taastamise „esimese sammuna”.⁹⁷ Tegemist oli olulise sündmusega, kuna just see dokument oli Baltikumi okupeerimise aluseks ning avalikustamine näitaks, et anneksioon on ebaseaduslik. Sündmus tõi ühtlasi kaasa organisatsioon MRP-AEG (Molotov-Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupp) loomise, mis oli ka Hirvepargi meeleavalduse eestvedajaks.⁹⁸

⁹⁴ Vahur Made, „Eesti eksiilvalitsus: riigi järjepidevuse hoidmise vastuoluline projekt“, rmts Tiit Tammaru, Kaja Kumer-Haukanõmm, Kristi Anniste (toim.), *Sõna jõul. Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2008), 74–81.

⁹⁵ RA, ERA.1608.2.966, l. 62–65. Ühendatud Balti Ameerika Komitee avaldus Nõukogude Liidu osas, 26.01.1988.

⁹⁶ Laar, Ott, Endre, *Teine Eesti*, 173–174.

⁹⁷ Jaakson, *Eestile*, 241.

⁹⁸ Laar, Ott, Endre, *Teine Eesti*, 173–174.

Organisatsioon sai lääneriikides palju tähelepanu ning endine poliitvang Tiit Madisson, kes oli MRP-AEG üks loojatest, külastas mitmel korral Ameerika Ühendriike, et anda USA poliitilisel maastikul vastuseid Eestis toimuva osas.⁹⁹ Seda kohtumist aga ei vahendanud peakonsulaat, vaid ERKÜ.¹⁰⁰ Otsus oli tõenäoliselt seotud ERKÜ ja peakonsulaadi vahelise tööjaotusega. Arhiivimaterjalide põhjal saab väita, et peakonsulaat ei tegelenud taoliste kohtumistega. ERKÜl ei olnud diplomaatilisi piiranguid ning seega oli neil juba pikk sidepidamise traditsioon mitmete dissidentidega. ERKÜl oli dissidentidega seotud küsimustega tegelemiseks loodud isegi eraldi toimkond.¹⁰¹ Peakonsulaat sellesse protsessi üldiselt ei sekkunud. Alates 1987. aastast hakkasid küll kodumaa poliitilised aktivistid ka New Yorgi peakonsulaati järjest enam külastama, kuid sellistel juhtudel ei vahendanud peakonsulaat neid USA poliitilisel maastikul nagu seda tegi ERKÜ.¹⁰²

1987. aasta teiseks oluliseks sündmuseks oli IME ehk Isemajandava Eesti ettepanek, mis taotles ENSV majanduslikku autonoomiat Nõukogude Liidus. Idee autoriteks olid Siim Kallas, Tiit Made, Edgar Savisaar ja Mikk Titma.¹⁰³ Tegemist oli küll veel siis Kommunistliku Partei liikmetega, kes asusid uutes oludes uusi võimalusi otsima. See on ka põhjus, miks algselt suhtusid paljud väliseestlased neisse nii negatiivselt.¹⁰⁴

Lisaks majanduslikule autonoomiale, oli ideel ka laialdasemaid eesmärke. Mart Laar on ettepaneku kohta tõdenud: „Lühidalt võttes oli selle esimeseks nõudeks Eesti arengut puudutavate otsuste langetamise toomine Eesti NSV riigivõimu- ja valitsemisorganite kompetentsi.”¹⁰⁵ Mingil määral oli seega tegemist järgmise aasta novembris avalikustatud suveräänsusdeklaratsiooni eelmänguga. 1988. aasta 16. novembril Eesti Ülemnõukogu poolt välja antud deklaratsiooniga taotleti suuremat juriidilist suveräänsust ning ENSVle oma territooriumil kõrgeima võimu andmist. Samuti sooviti liidulepingu sõlmimist Nõukogude Liiduga, mille tegelik eesmärk oli ajaloolase Mati Grafi sõnul „konföderatiivse ühenduse sõlmimine” Eesti ja teiste liiduvabariikide vahel. Deklaratsioon küll tühistati Moskva poolt

⁹⁹ Madisson emigreerus 1987. aastal Rootsi, mille tõttu oli tal võimalik Ameerika Ühendriike külastada. Vt Tiit Madisson, *Vastasseis. Mälestusi ning olupilte ikestatud Eestist, Gulagi laagrist ja Kolõmalt* (Tallinn: Umara, 1996), 195–196.

¹⁰⁰ RA, ERA.1608.2.966, l. 17–19. ERKÜ liikme Olaf Tammarki ülevaade Eesti vangistatud vabadusvõitlejate abistamise toimkonna tegevusest, 28.12.1987.

¹⁰¹ RA, ERA.1608.2.966, l. 11–14. ERKÜ dissidentidega seotud küsimustega tegeleva toimkonna aastaaruanne, 26.01.1988.

¹⁰² Jaakson, *Eestile*, 245.

¹⁰³ Laar, Ott, Endre, *Teine Eesti*, 201–204.

¹⁰⁴ „Väljase staaž parteiliinil“, *Vaba Eesti Sõna*, nr 26 (30.06.1988), 3.

¹⁰⁵ Laar, Ott, Endre, *Teine Eesti*, 204.

hiljem, kuid esmakordselt võeti okupatsiooniperioodil konkreetseid samme suurema autonoomia suunas.¹⁰⁶

New Yorgi peakonsulaadi suhtumine ettepanekusse oli ettevaatlik. Ühest küljest tõi peakonsul Jaakson oma 1988. aasta oktoobris peetud kõnes välja, et „majanduslik enesevalitsemine on osa poliitilisest enesemääramisest.” Samas oli ta ka veidi skeptiline ning tõi esile, et tegelikult ei ole teada, milline majanduslik autonoomia lõpuks välja näeb ning milline on selle tõeline võimalik mõju. Ühtlasi toob Jaakson välja, et lõpuks peavad otsustama kodumaal elavad eestlased, kuidas seda küsimust käsitleda.¹⁰⁷

Sarnane seisukoht tuleb välja ka peakonsulaadi konsuli Aarand Roosi 1988. aasta augustis peetud kõnes: „Me jälgime põnevusega uut arengut Eestis, samaaegselt lootes ja kartes. Kuid me usume, et sealsed rahvuslased teavad kõige paremini, mida praegu taotleda ning kuidas, ja millega on esialgu targem oodata.”¹⁰⁸ See näitab, et peakonsulaat ei olnud 1988–1987 vahemikus toimunud muutustega niivõrd kursis ning tegelikult ei osatud teatud küsimustes kindlat seisukohta võtta. Juhul, kui peakonsulaadil oleks selleks ajaks olnud olemas ainuõige lahendus ning suund, oleksid nad seda ka väljendanud.

Samuti jääb Jaaksoni poolt tehtud erinevate kohtumiste märkmetest mulje, et veel 1987–1988 vahemikus oli justkui olulisemaks teemaks peakonsulaadi rahastus. Suur osa kohtumisi USA välisministeeriumiga 1987–1988 vahemikus käsitlevad just seda teemat ning Eestis toimunud sündmused jäävad varju.¹⁰⁹ Samas selles kõiges mängis mingil määral rolli ka tänasest oluliselt aeglasem info liikumine. Muutusi Eestis hakati käsitlema põhjalikumalt alles alates 1988. aasta II poolest.¹¹⁰

¹⁰⁶ Graf, *Imperiumi lõpp*, 36–42.

¹⁰⁷ RA, ERA.1608.2.1151, l. 89–90. Jaaksoni kiri Ilmar Heinsoole ja Jaak Treimanil, 07.10.1988.

¹⁰⁸ „E. V. konsul A. Roosi tervitussõnavõtt XIV Rahvusorg-ide Kongressil“, *Vaba Eesti Sõna*, nr 42 (20.08.1988), 3.

¹⁰⁹ RA, ERA.1608.2.2379, l. 45. Ernst Jaaksoni märkmed USA välisministeeriumiga kohtumisest, 27.10.1987.

¹¹⁰ RA, ERA.1608.2.2379, l. 49. Ernst Jaaksoni märkmed USA välisministeeriumiga kohtumisest, 30.08.1988.

3. New Yorgi peakonsulaat ja olukord Eestis 1988–1990

Käesolevas peatükis analüüsitakse alates 1988. aasta algusest kuni üleminekuperioodi väljakuulutamiseni toimunud muutusi Eesti poliitilisel maastikul. Käsitletakse nii Jaaksoni suhtumist Rahvarindesse, suveräänsusdeklaratsiooni, Eesti Komiteede liikumisse, Eesti Kongressi kui ka 1990. aasta kevadel toimunud valimistesse. Üldistavalt saab väita, et alates 1988. aastast hakkab Jaakson võtma rohkem seisukohti Eestis toimuva osas ning tal tekivad ka kindlamad eelistused poliitilisel maastikul. Samuti toovad 1990. aasta kevade valimised ning üleminekuperioodi väljakuulutamine Jaaksoni jaoks kaasa mingil määral uue rolli, mis on seotud Eesti poliitilisel maastikul tekkinud lahkkelidega.

Suurema isetsustamisõiguse poole püüdlemine kiirenes Eesti NSVs 1988. aastal, mil selle toetuseks toimus hulgaliselt suuri rahvakogunemisi. Nende seas olid näiteks veebruaris toimunud Tartu miiting, Tammsaare pargi rahvakogunemine ning juunis aset leidnud öölaulupidu.¹¹¹ Siinkohal on oluline mainida, et tegelikult ei olnud veel võimalik iseseisvumisest rääkida ning need liikumised tihti ei taotlenudki veel täielikku iseseisvumist. 1988. aasta kõige olulistemateks sündmusteks olid aga juba eelmise peatüki lõpus mainitud suveräänsusdeklaratsioon ning Rahvarinde loomine. Mõlema osas olid peakonsul Jaaksonil kindlad seisukohad.

Suveräänsusdeklaratsiooni ning toimunud rahvakogunemistesse suhtus peakonsul positiivselt ja pidas neid vajalikuks, kuid samas oli tunda ka ebakindlust. Veidi rohkem kui kuu enne suveräänsusdeklaratsiooni avalikustamist toob Jaakson ühes oma kõnes välja: „Et meie rahvas kodumaal on hakanud oma õiguste eest väljaastuma on muidugi kõigiti tervitatav.”¹¹² Samas annab Jaakson 1989. aasta veebruaris mõista, et kuigi muutuseid on toimunud ning Eestis on suurem sõnavabadus, siis endiselt tulevad käsud Moskvast.¹¹³ Jaakson on seda asjaolu maininud korduvalt nii oma kõnedes, kirjades kui ka mälestusteraamatus. Kuna suveräänsusdeklaratsioon anti välja ENSV Ülemnõukogu alt, mis oli ametlikult Nõukogude Liidu võimuorgan, siis saab väita, et Jaakson võis karta Eesti osas poolikut lahendust. Eesti saavutab küll suurema autonoomia – teema, mis oli 1988. aastal ka igati õhus –, kuid täielik iseseisvus jääb saavutamata. Lisaks oli Jaakson mingil määral üllatunud ENSV Ülemnõukogu otsusest. Oma 1988. aasta detsembris peetud kõnes, kus kommenteeris Eesti rahvuslike liikumiste suurenemise olulisust tõi ta välja: „Nähtavasti on sellest hakanud aru saama isegi

¹¹¹ Laar, Ott, Endre, *Teine Eesti*, 220, 234, 354.

¹¹² RA, ERA.1608.2.1151, l. 89–90. Jaaksoni kiri Ilmar Heinsoole ja Jaak Treimanil, 07.10.1988.

¹¹³ RA, ERA.1608.2.1097, l. 24–25. Jaaksoni sõnavõtt Ameerika Häälele, 24.02.1989.

Eesti kommunistlik valitsus, deklareerides ennast mõnes suhtes sõltumatuks Moskva ülemvõimust.”¹¹⁴ Kindlasti ei saa 1988. aasta lõpus rääkida veel Jaaksoni soojemast suhtumisest ülemnõukogusse, kuid on tunda selle esimesi märke.

Rahvarinde idee käis 1988. aasta aprillis välja tollane Mainori¹¹⁵ teadusdirektor Edgar Savisaar. Algatuse eesmärk oli toetada Gorbatsšovi uutmispoliitikat.¹¹⁶ Sama aasta oktoobri alguses toimus ka Rahvarinde asutamise kongress, kus valiti liikumise eestseisu liikmeteks Edgar Savisaar, Heinz Valk, Rein Veidemann, Marju Lauristin, Mati Hint, Lembit Koik ja Kostel Gerndorf.¹¹⁷

Rahvarinde osas jäi Jaakson negatiivsele seisukohale. Eeskätt oli tema sõnul probleem selles, et osa Rahvarinde juhatajast olid Kommunistliku Partei liikmed. Samas on huvitav, et Jaakson tunnistas, et ta tegelikult ei ole selle teema nüansside osas kindel. Ta toob välja: „Meie ei ole teadlikud kõigist kulisside-tagustest käikudest ja selle mängu tõelistest põhjustest.” Oma järeldused kujundas ta Tallinnas elanud dissidendi Mart Nikluse, kes kommuniste ei usaldanud, seisukohtade põhjal.¹¹⁸ Pikalt olid üldse dissidendid ainsas kodueestlased, keda väliseestlased usaldasid Eesti osas arvamust avaldama. Seda näitab ka kaasaegne väliseesti ajakirjandus, kus dissidendid aktiivselt ka sõna võtavad.¹¹⁹

Peakonsulaadi kriitika Rahvarinde osas oli mõistetav. Välisvaatajale võisidki tunduda Rahvarinde liikmed kommunistide käepikendusena ning ilma isikliku kontaktita on raske teisi järeldusi teha. Kui inimene on olnud Kommunistliku Partei liige ja tema toetatud liikumine ei räägi veel täielikust iseseisvumisest, vaid autonoomiast Nõukogude Liidu koosseisus, siis jätabki see väljaspoolt vaadatuna halva mulje. Samas on oluline mainida ka Jaaksoni mõistvat suhtumist selle osas ning tunnistamist, et küsimuses võib peituda nüansse, millega Ameerika eestlased ei pruukinud kursis olla. Eelarvamus endiste kommunistide osas püsis tõenäoliselt vähemalt kuni 1989. aasta oktoobrini, mil peakonsulaati külastas endine Kommunistliku Partei liige Marju Lauristin. Jaakson nendib oma mälestusteraamatus: „Vaated, mis tema minule väljendas, ei andnud kuidagi mõista, et kommunistlik maailm, milles ta oli üles kasvanud, oleks parandamatult tema ideoloogiat mõjutanud. /.../ Igatahes jäi mul temast hea mulje.” Siinkohal on oluline ka mainida, et suhtumine Lauristini oli tõenäoliselt algselt veelgi kriitilisem, kuna

¹¹⁴ „Tartu Ülikool akadeemilise vabaduseta”, *Vaba Eesti Sõna*, nr 52 (29.12.1988), 3.

¹¹⁵ Mainor oli ENSV kergetööstuse ministeeriumi alluvuses tegutsenud konsultatsioonikeskus. Mati Laos, *Mainori Lugu* (Tallinn: Mainor, 2014), 8.

¹¹⁶ Laar, Ott, Endre, *Teine Eesti*, 291–292.

¹¹⁷ Laar, Ott, Endre, *Teine Eesti*, 428.

¹¹⁸ RA, ERA.1608.2.1151, l. 89–90. Jaaksoni kiri Ilmar Heinsoole ja Jaak Treimanile, 07.10.1988.

¹¹⁹ Vt nt Tiit Madisson, „Ühe raadiosaate vastukaja“, *Vaba Eesti Sõna*, nr 22 (02.06.1988), 6.

tema vanemad Olga ja Johannes Lauristin olid tuntud kommunistid. Seda asjaolu tõi Jaakson ka ise välja.¹²⁰ Siit tulenevalt arvan, et Jaaksoni ja peakonsulaadi usalduse kasvus kodueestlaste vastu mängis suurt rolli 1980. aastate II pooles tihenunud näost näkku kohtumised. See võimaldas ka päriselt inimest mõista ning näha ta tegelikke vaateid. Mitmekordselt vahendatud info või ajalehtedes ilmunud kirjutised võivad tihtipeale tegelikkust moonutada.

Kahtlemata paranes suhtumine Rahvarindesse veel ka 1990. aasta kevadel, mil ametisse astus üleminekuvalitsus, mis seadis eesmärgiks Eesti täieliku iseseisvumise. Sellegipoolest skeptilisus püsis – näiteks 1990. aasta juulis küsis Jaakson Lennart Merilt valitsuses tekkinud lahkkelide kohta. Jaaksonil tekkis küsimusi seoses Rahvarinde tahtega teha koostööd Eesti Komiteega, mida Jaakson pidas vajalikuks.¹²¹ Hiljem kinnitas Meri, et olukord ei ole tegelikult nii kriitiline, kui väljast paistab ning ühtsus erinevate tärkavate parteide vahel on olemas.¹²² Järgmistes peatükides aga näeme, et tegelikkuses see nii ei olnud ja kuni taasiseseisvumiseni 1991. aasta augustis valitsesid Eesti poliitilisel maastikul lahkkelid.

Tõenäoliselt muutus suhtumine Rahvarindesse lõplikult alles siis, kui peaminister Edgar Savisaar külastas 1990. aasta oktoobris Ameerika Ühendriike ja kohtus ka president Bushiga. Arvan, et Jaakson poleks lasknud üldse kohtumisel toimuda, kui ta oleks endiselt suhtunud Savisaaresse ja Rahvarindesse nii umbusaldavalt.

1991. aasta maiks, mil toimus Savisaare teine visiit Ameerika Ühendriikidesse, oli suhtumine kahtlemata pöördunud. Oma mälestusteraamatus meenutab Jaakson rongisõitu Lauristini ja Savisaarega: „Samal ajal tundsin ka heameelt, et peale viiekümneaastast okupatsiooni on eestlaste hulgas säilinud loomulik mõistus ja arusaamine rahva ja valitsuse õigest vahekorra. Vabaduse tuli ei ole kustunud. Pikaajaline kommunistlik propaganda ja valede laviin ei ole olnud siiski suutnud edukalt kasvatada noori selles vaimus.“¹²³

Järgmised olulised sammud Eesti iseseisvumise suunas astuti 1990. aasta I pooles. 1990–1991 vahemikus tehti hulk olulisi poliitilisi otsuseid, mis viisid lõpuks ka Eesti taasiseseisvumiseni 1991. aasta augustis. Esimene konkreetne ning kriitiline eesmärk Eesti iseseisvumise kontekstis võeti 1990. aasta veebruari alguses, mil mitmed Eesti rahvaesindajad seadsid eesmärgiks täieliku Eesti iseseisvumise.¹²⁴ Juba pikalt oli New Yorgi peakonsulaat tollastele

¹²⁰ Jaakson, *Eestile*, 245–246.

¹²¹ RA, ERA.1608.2.67, l. 112–114. Ernst Jaaksoni küsimuselt Merile, 1990. aasta juuli, täpne kuupäev puudub.

¹²² RA, ERA.1608.2.67, l. 138–143. Meri vastused Jaaksoni küsimustele, 1990. aasta august, täpne kuupäev puudub.

¹²³ Jaakson, *Eestile*, 257–258.

¹²⁴ Graf, *Impeeriumi lõpp*, 130.

Eesti juhtivatele poliitikutele ette heitnud, et endiselt ei olnud võetud eesmärgiks täielik Eesti iseseisvus. Poliitiliselt oli Jaakson Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP) toetaja,¹²⁵ mis seisis juba algusest peale täieliku Eesti iseseisvuse ning selle õigusliku järjepidevuse eest. See tähendab, et nende peamine eesmärk oli saavutada iseseisvus nii, et ei tekiks uut Eesti Vabariiki, vaid taastataks 1940. aastal annekteeritud Eesti riik.¹²⁶

Järgmine oluline samm astuti 1990. aasta märtsis, mil toimusid Eesti Kongressi valimised, mis koondas kõiki Eestis elanud inimesi, kes olid enne 1940. aastat Eesti Vabariigi kodanikud või nende järeltulijad. Tegemist oli okupatsiooniperioodi esimese eestlasi esindava koguga, mis ühendas erinevaid Eestis tegutsenud parteisid ning organisatsioone. Eesti Kongressi siseselt valiti omakorda Eesti Komitee.¹²⁷ Eelkõige võib oletada, et Jaakson toetas Kongressi tegevust juba sellepärast, et nende eesmärk oli täieliku iseseisvuse taastamine. Ka oma Eesti Vabariigi 72. aastapäeva kõnes toob Jaakson välja: „Eesti osas on eriti tähelepanu ja kiiduväärt Eesti Vabariigi kodanike registreerimine ja nende esindajate kongressi korraldamine tuleval kuul.”¹²⁸

Sarnased tendentsid iseloomustasid ka teist suuremat Põhja-Ameerika organiseerunud eestlaskonda. Oma magistritöös leidis Katariina Sofia Päts, et Eestlaste Kesknõukogu Kanadas (EKN), mis oli Kanada eestlaste keskorganisatsioon, suhestus märkimisväärselt positiivsemalt Eesti Kongressi kui ülemnõukogusse. Samas mõisteti ka ülemnõukoguga suhtlemise olulisust, mida väljendab ka Jaakson. See-eest leidis Päts, et kohati tekkisid Kanada diasporaa seas ka lahkkelid, kus EKN-ile heideti ette, et nad olevat muutunud Eesti Rahvuslik Sõltumatuse Partei „Kanada haruks”.¹²⁹

Los Angelese Eesti aukonsuli Jaak Treimani sõnul võeti Kanadas ja USAs asunud Eesti riigiinstitutsioonides otsus ametlikult toetada Eesti Kongressi¹³⁰ vastu 1989. aasta juulis, mil New Yorgis toimus nõupidamine Ernst Jaaksoni, Aarand Roosi, Jaak Treimani ja Toronto aupeakonsuli Ilmar Heinsoo vahel.¹³¹ Nõupidamise kokku kutsumine oli tingitud eelkõige eestlaste diasporaa survest. Ühelt poolt soovis USA valitsus, et Jaakson „hoiaks madalat profiili”.¹³² Seda on tunnistanud ka Jaakson ise – peakonsulaat ei tohtinud eestlastele anda

¹²⁵ RA, ERA.1608.2.1151, l. 89–90. Jaaksoni kiri Ilmar Heinsoole ja Jaak Treimanil, 07.10.1988.

¹²⁶ Tunne Kelam, „ERSP – 20 aastat” rmts Eva Pärnaste (koost.), *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei: ERSP aeg* (Tallinn: Magna Memoria kirjastus, 2008), 19.

¹²⁷ Graf, *Impeeriumi lõpp*, 136–137.

¹²⁸ RA, ERA.1608.2.1099, l. 28–29. Jaaksoni Eesti Vabariigi 72. aastapäeva kõne, 24.02.1990.

¹²⁹ Päts, *Kanada eestlaste poliitiline tegevus*, 56–60.

¹³⁰ Treiman, *Carried by a Magic Fan*, 183–184

¹³¹ RA, ERA.1608.2.2373, l. 2. Koosoleku esialgne kava, 14.07.1989.

¹³² Treiman, *Carried by a Magic Fan*, 183–184.

liigset lootust vabaduse osas, kuna selles ei olnud piisavalt kindlust.¹³³ Teisalt oli eestlaste Ameerika diasporaa veendumusel, et Jaakson kui Eesti diplomaatiline esindaja peaks võtma Eestis toimunud muutuste osas kindla seisukoha.¹³⁴

Eesti Kongressi valimistele tegi alates 1989. aasta suvest eeltööd Eesti Komiteede liikumine, mille eesmärk oli registreerida Eestis elavad põlised eestlased. Teisisõnu, inimesed, kes elasid Eestis enne Nõukogude Liidu okupatsiooni. Eesti Komiteede liikumist vedasid eest ERSP ja Eesti Muinsuskaitse Selts.¹³⁵ Oma mälestusteraamatus on Jaakson hinnanud Eesti Komiteede liikumist ülioluliseks ning isegi nimetanud seda üheks põhjuseks, miks hakati tihedamini arendama suhtlust Eesti ja peakonsulaadi vahel. Jaaksoni sõnul oli „kätte jõudnud aeg, mil tuli tõsiselt kaaluda organiseeritud väliseestlaskonna ja kodumaal tekkinud organisatsioonide omavahelist koostööd.”¹³⁶

Suhtluse tihendamiseks oli juba algust tehtud tegelikult 1988/1989 aastavahetusel, mil tollane New Yorgi peakonsulaadi konsul Aarand Roos kohtus Austraalias toimunud ülemaailmse eestlaste kokkutuleku ESTO raames Lennart Meriga, kes oli sel ajal veel Eesti Instituudi juhataja. Jaaksoni sõnul sai sellest kokkupuutest alguse Meri ja peakonsulaadi kirjavahetus ning vastastikuliste sidemete loomine.¹³⁷ Esimesed kirjad Meri ja Jaaksoni vahelt pärinevad 1989. aasta juunist.¹³⁸ Tõenäoliselt oli uute sammude põhjuseks Eestis toimuvad arengud. Olukord muutus kiiresti ning juba 1989. aastaks oli tekkinud iseseisvuslootus. Nagu ka Jaakson ise välja tõi – suhtluse arenemiseks oli lihtsalt kätte jõudnud õige aeg.

1990. aasta kevadel leidsid Eestis aset ka ülemnõukogu valimised. Kuna tegemist oli okupatsiooniperioodil esimeste ülemnõukogu valimistega, kus oli võimalik osaleda kõikidel Eestis tegutsenud parteidel, siis selle tulemusel said ülemnõukogus ülekaalu iseseisvusmeelsed poliitikud. See andis võimaluse ametisse astuda Edgar Savisaare (Rahvarinne) valitsusel, mis kuulutas välja üleminekuperioodi iseseisvuse taastamiseks. Kuna ülemnõukogu puhul oli ametlikult tegemist Nõukogude Liidu võimuorganiga, siis Eesti Kongress seda ei toetanud ning kutsus algselt isegi üles inimesi mitte osalema neil valimistel. Samas suudeti siiski märtsi lõpuks saavutada konsensus Eesti eesmärkide osas – nii ülemnõukogu, Eesti Kongress kui ka Eesti Komitee võtsid eesmärgiks Eesti taasiseseisvumise õigusliku järjepidevuse alusel.¹³⁹

¹³³ Velliste, *Ernst Jaaksonile*, 53.

¹³⁴ Treiman, *Carried by a Magic Fan*, 183–184.

¹³⁵ Graf, *Impeeriumi süünd*, 136.

¹³⁶ Jaakson, *Eestile*, 240–241.

¹³⁷ Samas, 248.

¹³⁸ RA, ERA.1608.2.67, 1. 1. Lennart Meri kiri Ernst Jaaksonile, 05.06.1989.

¹³⁹ Graf, *Impeeriumi lõpp*, 149–155.

Sellegipoolest jäid pinged Eesti poliitilisel maastikul üles ning paljudes küsimustes ei suudetud jõuda üksmeelele. 1990. aastatel toimunud muutuste juures tekitaski see asjaolu Jaaksonile kõige enam pahameelt ning saab väita, et konsensuse saavutamine Eesti eesmärkide osas oli moment, mil Jaaksoni hoiakud muutusid. Teda häiris Eesti parteide ja esinduskogude omavaheline suutmatus leida ühine tee nii välis- kui ka sisepoliitika osas, olgugi, et lõplikuks eesmärgiks oli selleks ajaks Eesti taasiseseisvumine. Seda on ta ka mitmel korral esile toonud. Näiteks oma 1990. aasta juulis tehtud lühiülevaates toob Jaakson välja: „Läänemaailm ei tule meile appi, kui meie ise ei oska esitada oma seisukohti ja rahvuslikke eesmärke seal, kus seda vaja on.” Ta lisab, et Eesti välispoliitika oleneb sellest, kuidas kodumaal tegutsevad asutused ja kogud omavahel arusaamatusi lahendavad.¹⁴⁰

Sarnast suhtumist on näha ka varem mainitud kirjavahetuses Lennart Meriga, kus Jaakson kahtles üldse Rahvarinde tahtes Eesti Komiteega koostööd teha. Hiljem on Jaakson oma kõnedes toonud välja, et Eesti rahva vaenlaseks on Moskva ning „lahkhelid tuleb jätta kõrvale, kuni meie rahvas on jällegi täielik peremees oma põlisel maal.”¹⁴¹ Kui varem ei soovinud Jaakson Eestis toimuvat üleliia kommenteerida, siis seoses tekkinud lahkhelidega tekkis tal mingil määral uus küsimus, millega tegeleda. Siit kajastub tendents, mida on tegelikult näha juba alates 1988. aastast. Võib väita, et Jaakson tegi eeltööd, et tulevikus anda Eesti esindamine üle Kodu-Eestile, tuues välja kodumaa esindajate käitumist ning prioritseerides lahkhelide lahendamist.

Lisaks ei olnud enam näha Jaaksoni liigselt suurt kallutatust ERSP seisukohtade poole – nagu näha, ka nende suunas oli tunnetada kriitikanooli. Seega saab väita, et 1990. aasta I pooles toimunud valimistega toimus Jaaksonil põhimõtteline muutus. Enam ei olnud küsimus Rahvarinde kritiseerimises või selles, et Eesti ei ole seadnud eesmärgiks täielikku iseseisvumist. Jaakson mõistis, et selle saavutamiseks on tarvis teha poliitilisel maastikul koostööd ning selle eesmärgiga koos tekkis ka talle suurem vahendaja roll Eesti poliitiliste jõudude vahel.

Samas oli sellegipoolest endiselt õhus teatav Jaaksoni ettevaatlikkus just Savisaare valitsuse osas. Enamikes oma kirjades ning kõnedes kuni taasiseseisvumiseni välja, toob Jaakson Savisaare valitsust mainides esile, et tegemist on siiski „üleminekuvalitsusega”. Sellist pretsedenti me näiteks Eesti Kongressi või Eesti Komitee puhul ei näe, olgugi, et asutuste lõplik eesmärk oli sama – Eesti täielik iseseisvumine. Iseenesest võib see olla seotud asjaoluga, et

¹⁴⁰ REE arhiiv. Kirjavahetus 1990 II kaustas, 26.07.1990.

¹⁴¹ RA, ERA.1608.2.1151, l. 94–96. Ernst Jaaksoni kirjutis Eesti diplomaatiliste suhete kohta, 02.04.1991.

Eesti Kongressil ei olnud seadusandlikku võimu nagu seda oli ülemnõukogul.¹⁴² Lisaks võis sellist suhtumist mõjutada ka see, et ülemnõukogu puhul oli endiselt ametlikult tegemist Nõukogude Liidu võimuorganiga. Kuna usaldus endiste kommunistide ning nende asutuste vastu ei olnud suur, oli Jaakson ka äärmiselt ettevaatlik. Samuti mängis kindlasti rolli ka mittetunnustamispoliitika. Üleminekuvalitsuse esitlemine lihtsalt „valitsusena” võinuks kahtlemata näidata Jaaksoni tunnustust selle osas.

¹⁴² Graf, *Imperiumi lõpp*, 137.

4. New Yorgi peakonsulaat ja Eesti üleminekuperiood

Käesolevas peatükis käsitletakse põhjalikumalt Jaaksoni suhteid Eesti üleminekuvalitsusega ning sellega seoses uusi esile kerkinud küsimusi ja probleeme. Samuti võetakse vaatluse alla USA mittetunnustamispoliitika ning selle veel märkimisväärsem lõdvenemine 1990. aasta vältel. Samuti käsitletakse Jaaksoni suhtumist nii 1991. aasta jaanuarisündmustesse kui ka sama aasta iseseisvusreferendumisse.

Üleminekuperioodi väljakuulutamisega 1990. aasta kevadel tihenes New Yorgi peakonsulaadi suhtlus Eestiga veelgi. Samas sellegipoolest olid suhtlemisel kahtlemata ka piirid. New Yorgi peakonsulaadi seisukohtade aluseks oli asjaolu, et kuna Eesti on endiselt Nõukogude Liidu okupatsiooni all, siis ei saa peakonsulaat valitsust ametlikult esindada. See oleks rikkunud mittetunnustamispoliitikat ning seadnud kahtluse alla Eesti tee iseseisvuse.¹⁴³ Sellegipoolest toimusid enne taasiseseisvumist Eesti üleminekuvalitsuse visiidid USAsse.

Esimesena külastas Ameerika Ühendriike välisminister Lennart Meri 1990. aasta juulis, mil kohtus tollase USA välisministri James Bakeriga.¹⁴⁴ Juba sama aasta oktoobris toimus Meri ja peaminister Savisaare visiit, mille raames kohtuti ka USA tollase presidendi George W. H. Bushiga.¹⁴⁵ Visiit sai väliseesti ajakirjanduses kriitikat, kuna selle toimumine oli kaetud saladuslooriga. Veel mõni päev enne visiiti väitis välisministeerium, et ei ole üldse selle toimumisest teadlik.¹⁴⁶ 1991. aasta märtsi lõpus külastasid Ameerika Ühendriike nii Lennart Meri kui ka ülemnõukogu esimees Arnold Rüütel.¹⁴⁷ Sellele järgnes peaminister Edgar Savisaare visiit mai alguses¹⁴⁸ ning Lennart Meri visiit mai lõpus¹⁴⁹. Jaaksoni sõnul oli kohtumiste eesmärk kontaktide loomine ning 1990. aasta juunis USA välisministeeriumis toimunud kohtumisel leidsid nii Jaakson kui ka USA valitsuse esindajad, et selline suhete arendamine on vajalik. Ettepaneku selleks tegi USA välisministeeriumi esindaja John Zerolis.¹⁵⁰

¹⁴³ RA, ERA.1608.2.1151, l. 94–96. Ernst Jaaksoni ülevaade diplomaatilistest suhetest, 02.04.1991.

¹⁴⁴ RA, ERA.1608.2.67, l. 136. James R. Hooperi kiri Ernst Jaaksonile, 27.08.1990.

¹⁴⁵ RA, ERA.1608.2.68, l. 20. Õhtulehes ja Rahva Hääles ilmunud ülevaade Savisaare ja Meri visiidist, 18.10.1990.

¹⁴⁶ RA, ERA.1608.2.68, l. 13. ERKÜ kätte sattunud mustand Eesti Päevalehe artiklist, 22.10.1990.

¹⁴⁷ RA, ERA.1608.2.2373, l. 21. Ajakirja Eesti Vaba Sõna artikkel Meri ja Rüütli Washingtoni visiidi kohta, 04.04.1991.

¹⁴⁸ Jaakson, *Eestile*, 256.

¹⁴⁹ RA, ERA.1608.2.69, l. 6–14. Tekst Lennart Meri esinemisest New Yorgis, 22.05.1991.

¹⁵⁰ RA, ERA.1608.2.2379, l. 67. Jaaksoni märkmed USA välisministeeriumis toimunud kohtumisest, 25.06.1990.

Samas ei saa kindlameelselt väita ka seda, et initsiatiiv kohtumiste tegemiseks tuli Bushi administratsioonilt. Visiitide temaatikat on põhjalikumalt uurinud ajaloolane Una Bergmane, kes leidis, et algselt ei olnud Bushi administratsioon sugugi niivõrd kindel Baltikumi esindajatega kohtumiste osas – kontaktide loomisel kardeti ärritada Gorbatšovi. Bushi seisukoha muutumisel mängis kriitilist rolli USA Senat, kes põhimõtteliselt survestas administratsiooni Baltikumi esindajatega kohtuma. Kahtlemata oli tegemist väga suure poliitilise risikiga USA jaoks, kuna selleks ajaks ei olnud endiselt suudetud Saksamaa taasühendamist, mis oli USA jaoks suurim murekoht, lõpuni viia.¹⁵¹

Visiitide ajal olid Jaaksoni käed endiselt seotud. Näiteks ei tohtinud Jaakson mittetunnustamispoliitika rikkumise ohu tõttu viibida Valges Majas toimunud kohtumistel. See oli seotud sellega, et Jaakson ei esindaks ametlikult üleminekuvalitsust.¹⁵² Samas oli Jaaksonil lubatud olla kohal teiste kohtumiste ajal.¹⁵³ See näitab, et mittetunnustamispoliitika käsitus 1990. aastal oli ebakindel. Eriti kummaliselt mõjus see, et Jaakson, keda sooviti selgelt eristada kodumaal tegutsenud üleminekuvalitsusest, võis enamikel kohtumistel viibida. Loomulikult olid visiidid Eesti arengu kontekstis olulised, kuna loodi vajalikke sidemeid, kuid kohati jätab kohtumiste saaga silmakirjaliku mulje mittetunnustamispoliitika kontekstis.

Ebakindlust näitavad ka Eesti sisepoliitilised arvamused mittetunnustamispoliitika osas ning on näha, et nii peakonsulaat kui ka Eestis tegutsenud rahvuslikud liikumised ei olnud ühel lainel. Eesti Kongress leidis, et mittetunnustamispoliitika on vajalik ning seda ei tohiks katkestada enne okupatsiooni lõppu.¹⁵⁴ Siinkohal tuleb tõdeda, et hiljem on jõutud järeldusteni, et kohati läks Eesti Kongress mittetunnustamispoliitika järgimisega isegi liiale. Näiteks kartsid nad, et üleminekuvalitsuse kontaktid võivad mittetunnustamispoliitika jätkumise ohu alla seada.¹⁵⁵

Samas oli ka realistlikuma suhtumisega seisukohti. Näiteks 1990. aasta oktoobris mainiti Eesti Kongressis, et Ameerika Ühendriikidele ei ole mittetunnustamispoliitikast enam kasu, mis oli ka teatud määral tõsi¹⁵⁶. Arvan, et juba üleminekuvalitsusega kontaktide loomine, ametlikult või mitte, läheb vastuollu mittetunnustamispoliitikaga ning näitab, et sellel ei ole enam niivõrd

¹⁵¹ Bergmane, *Politics of Uncertainty*, 106–109.

¹⁵² RA, ERA.1608.2.1151, l. 94–96. Jaakson Eesti diplomaatilistest suhetest, 02.04.1991.

¹⁵³ Laas Leivat, Peeter Luksep, Ülo Ignats, „Vaade väljast – mittetunnustamisest koostööni” rmts Eeva Eek-Pajuste (koost.), *Teine tulemine II. Välisministeeriumi taasloomise lugu* (Tallinn: välisministeerium, 2008), 26.

¹⁵⁴ Eve Pärnaste poolt koostatud Eesti Komitee ja Eesti Kongressi istungite ja juhatuse koosolekute protokollid. Saadetud Kaarel Piirimäele 30.05.2015.

¹⁵⁵ Kaarel Piirimäe, „Balti kriis“ ja Eesti välispoliitika algus 1990–1991. I”, *Akadeemia*, nr 8 (2016), 1345.

¹⁵⁶ Eve Pärnaste poolt koostatud Eesti Komitee ja Eesti Kongressi istungite ja juhatuse koosolekute protokollid. Saadetud Kaarel Piirimäele 30.05.2015.

suurt rolli USA jaoks. Ka ajaloolane Una Bergmane on toonud välja, et 1990. aasta juuniks oli USA administratsioon kohati kaotamas huvi Balti küsimuse vastu.¹⁵⁷

Kuigi kahtlemata oli USA mittetunnustamispoliitikas toimunud lõdvenemine, siis Jaaksoni suhtumist see vähemalt kuni 1991. aasta jaanuarisündmusteni ei muutnud. Näiteks määras Lennart Meri Jaaksoni 1990. aasta juuni alguses Eesti ametlikuks esindajaks Ameerika Ühendriikidesse.¹⁵⁸ Jaakson ei võtnud seda mittetunnustamispoliitika rikkumise ettekäändel vastu.¹⁵⁹ Ta selgitas hiljem Merile, et enne kui Eesti ei ole täielikult iseseisvunud ja Nõukogude Liit pole seda tunnustanud, ei saa mitte mingil juhul teistelt riikidelt tunnustust taotleda.¹⁶⁰

Sarnast tendentsi on näha ka kohtumistel USA esindajatega. Jaaksoni ettevaatlikkust kirjeldab hästi näiteks 1989. aasta novembris toimunud kohtumine USA välisministeeriumiga. Kohtumisel tegi Jaaksoni kolleeg, Leedu diplomaatiliselt tunnustatud esindaja Stasys Lozoraitis, väga julge ettepaneku, et USA võiks Leedut majanduslikult toetada, mis oleks kahtlemata läinud vastuollu mittetunnustamispoliitikaga. Jaakson kritiseeris ettepanekut ning tõi välja, et selline abi oleks veel liigselt „enneaegne”.¹⁶¹ Kahtlemata oli Leedu lähenemine iseseisvumisele julgem. Kui Eesti ja Läti kuulutasid 1990. aastal välja üleminekuperioodi, siis Leedu kuulutas ennast otse iseseisvaks, mida küll lääneriigid tunnustasid alles 1991. aasta augustis.¹⁶² Sellegipoolest võib väita, et Jaaksoni lähenemine oli liiga tagasihoidlik ning alles hiljem sai ta aru, et mittetunnustamispoliitika ei mänginud muutunud oludes enam niivõrd suurt rolli kui varem.

Arusaamatusi kodumaa ja diasporaa vahel kirjeldab hästi ka 1990. aasta oktoobris toimunud visiit Valgesse Majja, mil üleminekuvalitsuse peaminister Edgar Savisaar ja välisminister Lennart Meri kohtusid president Bushiga. Jaakson pidi taas mittetunnustamispoliitika rikkumise ärahoidmise ettekäändel Valge Maja kohtumisest välja jääma, kuid Meri ei mõistnud seda ning Jaaksoni sõnul isegi protestis otsuse vastu.¹⁶³ Samuti tõi Edgar Savisaar, oma 1990. aasta mais Eesti Komiteele tehtud ettekandes esile, et USA tunnustab Baltikumis Nõukogude Liidu võimu *de facto*.¹⁶⁴ Nagu ka varasemalt töös välja toodi, siis see väide ei vasta tõele, kuid

¹⁵⁷ Una Bergmane, „USA ja Balti küsimus külma sõja lõpus” rmst Kaarel Piirimäe, Mart Kuldkpepp (koost.), *Ameerika sajand. USA ja Eesti suhete sada aastat* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2022), 196.

¹⁵⁸ RA, ERA.1608.2.67, l. 34. Lennart Meri kinnitab Ernst Jaaksoni Eestit esindama, 01.06.1990.

¹⁵⁹ RA, ERA.1608.2.67, l. 33. Ernst Jaaksoni eitav vastus Lennart Merile, 01.06.1990.

¹⁶⁰ RA, ERA.1608.2.67, l. 112–114. Jaaksoni kiri Merile, 1990. aasta juuli, täpne kuupäev puudub.

¹⁶¹ RA, ERA.1608.2.2379, l. 58. Jaaksoni memo USA välisministeeriumiga kohtumisest, 30.11.1989.

¹⁶² Bergmane, *Politics of Uncertainty*, 74–77.

¹⁶³ RA, ERA.1608.2.2379, l. 90. Jaaksoni memo Meri ja Savisaare visiidist, 12.10.1990.

¹⁶⁴ Eve Pärnaste poolt koostatud Eesti Komitee ja Eesti Kongressi istungite ja juhatuse koosolekute protokollid. Saadetud Kaarel Piirimäele 30.05.2015.

viitab olukorrale, et osapooled elasid teatud asjaolude suhtes teadmatuses. Seega selgelt on näha, et informatsiooni liikumisega oli probleeme ning tihtipeale ei jõudnud tõesed faktid kodumaani, mis tingis ka väljaspoolt vaadatuna liigselt kiirustatud suuna võimaliku tunnustuse poole.

Kuigi on näha USA mittetunnustamispoliitika lõdvenemist, siis sellegipoolest on tunnetada ka teatavat ettevaatlikkust. Näiteks teatas USA valitsus Suurbritanniale 1990. aasta detsembris, mil läänes olid juba selged kartused vägivalda puhkemisest Baltikumis, et USA ei kavatse võimalikele Nõukogude Liidu sammudele reageerida. Toodi välja, et vägivalda kasutamine sunnib Bushi administratsiooni küll vastama, kuid peamiselt oldi mures selle osas, et Gorbatšovi sekkumine Baltikumis halvendab Nõukogude Liidu ja USA suhteid ning takistaks Iraagi-Kuveidi küsimuse lahendamist. USA lihtsalt lootis, et Gorbatšov ei kasuta vägivalda.¹⁶⁵ See näitab, et Ameerika Ühendriikidel oli jaanuarisündmuste ajaks märkimisväärselt olulisemaid teemasid ning Baltikumi küsimus pandi mõneks ajaks riulisse. Suures mures oli ka Baltikum, kuna kardeti, et Iraagi-Kuveidi konflikti varjus võib Moskva hakata iseseisvustaoitlusi maha suruma.¹⁶⁶ Eesti, Läti ja Leedu välisministrid üritasid Bushi suunata Baltikumi küsimust tõsisemalt võtma, väites, et Iraagi-Kuveidi konfliktis on palju sarnasusi Balti riikide okupatsiooniga.¹⁶⁷

Jaaksoni seisukohtades toimus muutumine 1991. aasta jaanuaris. Mõistetavalt olid Balti riikide esindajad USAs Nõukogude Liidu vägivalda kasutamisest häiritud. 12. jaanuaril andsid kõik kolm Balti riikide diplomaatiliselt tunnustatud esindajat välja ühise avalduse, kus mõisteti Nõukogude Liidu sammud täielikult hukka. Iseenesest ei ole selles midagi ebatavalist, kuid huvitava asjaoluna torkab silma mittetunnustamispoliitikat ohtu seadev sõnastus. Avalduses tuuakse välja, et Nõukogude Liit kasutas vägivalda omaenda rahva vastu.¹⁶⁸ Samas on Jaakson korduvalt ise mõistnud hukka selle, et Nõukogude Liidu esindajad nimetavad Balti küsimust Nõukogude Liidu siseasjaks.¹⁶⁹ Siit tulenevalt arvan, et 1991. aasta jaanuarisündmuste ajaks oli mittetunnustamispoliitikale toetumine veelgi vähenenud ning sellest oli ka Jaakson aru saanud.

¹⁶⁵ The National Archives (TNA), London, FCO 28/10353, l. leheküljenumber puudub. UK policy towards the Baltic States, 18.12.2025.

¹⁶⁶ Graf, *Impeeriumi lõpp*, 236.

¹⁶⁷ Bergmane, *Politics of Uncertainty*, 108.

¹⁶⁸ RA, ERA.1608.2.2379, l. 98. Baltikumi esindajate ühine avaldus jaanuarisündmuste osas, 12.01.1991.

¹⁶⁹ RA, ERA.1608.2.2379, l. 80. Jaaksoni memo asepresident Dan Quayle'ga kohtumisest, 13.09.1990.

Samas saab väita, et Jaakson nägi jaanuarisündmustes kõige halva keskel ka midagi positiivset. Oma Eesti Vabariigi 73. aastapäeva kõnes tõi ta välja, et reageerimisega näitas Gorbatsšov oma tõelist palet. Samuti on tema sõnul nüüd „lääneriikide valitsused hakanud järjest kindlamalt toetama Eesti, Läti ja Leedu põhilisi õigusi.”¹⁷⁰ See kahtlemata vastas ka tõe, kuid mingil määral oli see kindlasti seotud sellega, et Baltikumi kriisist olulisemad probleemid – Saksamaa taasühendamine ning Iraagi-Kuveidi konflikt¹⁷¹ – suudeti lõpuks ära lahendada. Edaspidi saigi lääs keskenduda rohkem Baltikumi küsimusele.

22. jaanuaril toimus USA välisministeeriumis kohtumine välisminister James Bakeri ja Baltikumi esindajate vahel.¹⁷² Eestlastest olid kohal Ernst Jaakson ja portfelli minister Endel Lippmaa, kes esindas kodumaa valitsust. Lippmaa sõnul tegid kohtumisel Balti riigid Leedu initsiatiivil ettepaneku, et USA tunnustaks Balti riikide „parlamendi koos ministrite kabinetiga” *de facto*.¹⁷³ Kuna ettepanek tehti Balti esindajate eeskostel, siis pidi sellega mingil määral nõustuma ka Ernst Jaakson. Samuti ei saa ettepanek olla ka lihtsalt Lippmaa poolne liialdus, kuna Jaakson mainib seda oma memos.¹⁷⁴ Teistes allikates seda Jaakson esile ei too, kuid minu hinnangul näitab see taas, et jaanuarisündmustega seoses oli Jaaksoni suhtumine muutumas. Nagu ka varasemalt mainiti, siis jaanuarisündmuste eelseid allikaid analüüvides, tuleb välja, et Jaakson on alati olnud kindlameelselt sellise tunnustamise vastu. Tunnustuse taotlemise eelduseks on olnud Moskva ametlik lahtiütlemine Baltikumist, millest oldi jaanuarisündmuste ajaks veel kaugel.¹⁷⁵ Kui Jaakson oleks kohtumisel tehtud ettepanekule vastu olnud, siis oleks ta ka oma pahameelt väljendanud.

De facto tunnustuse andmises ei olnud USA välisminister James Baker aga niivõrd positiivselt meelestatud, kuna pidas seda käiku ohtlikuks.¹⁷⁶ Võib oletada, et see oli seotud Kuveidi-Iraagi kriisiga ning ei soovitud Gorbatsšovi ärritada ning seega ka konflikti lahendamist ohtu seada. Kohtumisel pakkus Baker välja hoopis võimaliku iseseisvusreferendumi korraldamise, mis lõpuks ka aset leidis.¹⁷⁷ Küll mitte Bakeri otsese soovitusel tõttu.

¹⁷⁰ „Tuhat tähistas Isade Maa 73. aastapäeva”, *Vaba Eesti Sõna*, nr 10 (07.13.1991), 1, 4.

¹⁷¹ Konflikt lahendati ära 1991. aasta veebruari lõpuks. Vt nt Joseph Sassoon, Alissa Walter, „The Iraqi Occupation of Kuwait: New Historical Perspectives”, *The Middle East Journal*, 71/4 (2017), 608. <https://www.jstor.org/stable/90016498> (vaadatud 25.04.2025).

¹⁷² RA, ERA.1608.2.2379, l. 99–101. Jaaksoni märkmed toimunud kohtumisest, 22.01.1991.

¹⁷³ RA, ERA.R-1.34.6, l. 127–159. Endel Lippmaa aruanne idapoliitika kohta, 10.05.1991.

¹⁷⁴ RA, ERA.1608.2.2379, l. 99–101. Jaaksoni märkmed toimunud kohtumisest, 22.01.1991.

¹⁷⁵ RA, ERA.1608.2.67, l. 112–114. Jaaksoni kiri Lennart Merile, 1990. aasta juuli, täpne kuupäev puudub.

¹⁷⁶ Graf, *Impeeriumi lõpp*, 240.

¹⁷⁷ RA, ERA.1608.2.2379, l. 99–101. Jaaksoni märkmed toimunud kohtumisest, 22.01.1991.

Referendumi suhtes oli palju kahtlusi. Esiteks oli idee üleliidulisest referendumist käinud välja Nõukogude Liit, lootes sellega juhtida tähelepanu kõrvale uutest võimalikest läbirääkimistest Balti riikidega ning kinnitada oma võimu liiduvabariikides.¹⁷⁸ Nõukogude Liit määras üleliidulise referendumi toimumise ajaks 17. märtsi. Balti riigid, Moldova, Armeenia ja Gruusia lükkasid ettepaneku aga tagasi. Balti riigid otsustasid selle asemel, paljuski lääneriikide, sealhulgas USA, veenmise tõttu, viia läbi oma referendumid, mis pidid toimuma enne üleliidulist. 31. jaanuaril otsustas Eesti ülemnõukogu referendumi läbiviimise poolt ning toimumise ajaks määrati 3. märts. Sama teed läksid ka Läti ja Leedu.¹⁷⁹ Viimane andis suurt lootust ka Lätile ja Eestile, kuna Leedus viidi referendum läbi juba 9. veebruaril, kus iseseisvumise poolt oli 90,5% valijatest.¹⁸⁰

Iseseisvusreferendumi osas jääb arhiiviallikaid analüüsides mulje, et Jaaksoni seisukoht oli selles küsimuses kohati neutraalne. Üldiselt olid väliseestlased selles küsimuses skeptilised. Katariina Sofia Päts on oma magistritöös leidnud, et näiteks Kanada eestlastele ei sobinud see, et väliseestlased ei saanud hääletada. Lisaks olid kartused, et referendum võib läbi kukkuda.¹⁸¹ Negatiivseid mõtteid on avaldanud ka USA keskorganisatsioon ERKÜ. Nende sõnul saanuks referendumit rahvusvahelise õiguse vaatenurgast valesti tõlgendada Moskva algse ettepanekuga kaasa minemiseks.¹⁸² See seaks kahtluse alla Eesti Vabariigi järjepidevuse aspekti, mis oli ka ERKÜle väga oluline.¹⁸³ Samuti tuuakse esile asjaolu, et okupeeritud territooriumil ei tohi referendumit korraldada, kuna valijaid on lihtne hirmutamise või manipuleerimise teel mõjutada.¹⁸⁴

Referendumi vastu olid negatiivselt meelestatud ka hulk Eestis tegutsenud parteisid, nende seas ERSP, mida Jaakson on samas toetanud. Eesti Konservatiivne Rahvaerakond, Eesti Kristlik-Demokraatlik Erakond, Eesti Kristlik-Demokraatlik Liit ja Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei avaldasid vahetult enne referendumi korraldamise otsust ühise pöördumise, kus mõistsid

¹⁷⁸ Päts, *Kanada eestlaste poliitiline tegevus*, 58.

¹⁷⁹ Graf, *Impeeriumi lõpp*, 276–279.

¹⁸⁰ Bergmane, *Politics of Uncertainty*, 143.

¹⁸¹ Päts, *Kanada eestlaste poliitiline tegevus*, 59.

¹⁸² RA, ERA.1608.2.967, l. 68. ERKÜ deklaratsioon 1991. aasta iseseisvusreferendumi kohta, 1991. aasta veebruar, täpne kuupäev puudub.

¹⁸³ RA, ERA.1608.2.967, l. 67. ERKÜ deklaratsioon seoses Eesti võimaliku tunnustamise kohta, 1991. aasta veebruar, täpne kuupäev puudub.

¹⁸⁴ RA, ERA.1608.2.967, l. 68. ERKÜ deklaratsioon 1991. aasta iseseisvusreferendumi kohta, 1991. aasta veebruar, täpne kuupäev puudub.

mõtte hukka. Eelkõige kartsid nad valimiste võltsimist, kuid tõid samuti esile hirmutamise või manipuleerimise aspekti.¹⁸⁵

Kõigele vaatamata ei tule Jaaksoni seisukohtadest välja negatiivset suhtumist referendumisse. Iseseisvusreferendumi väljakuulutamise järgselt mainib ta, et Eesti poliitilised suunad peavad olema ühtsed ning erinevad lahkkelid mõjuvad negatiivselt iseseisvuse saavutamisele.¹⁸⁶ Jääb tunne, et kohati pidi Jaakson oma võimaliku skeptilisuse Eesti poliitilise maastiku ebastabiilsuse tõttu välja ütlemata jätma. Tema kui Eesti diplomaatiliselt tunnustatud esindaja negatiivsus ning mingil määral olukorra eskaleerimine, mõjuks rüsumalt nii iseseisvuspüüetele kui ka lääneriikide suhtumisele Baltikumile. Erinevad USA esindajad on Jaaksonile korduvalt väljendanud kriitikat Balti riikide sise- ja välispoliitika lahkkelide suhtes.¹⁸⁷ See asjaolu viitab taas sellele, kui palju USA poliitiline seisukoht tegelikult mõjutas Jaaksoni tegevust.

¹⁸⁵ RA, ERAF.9601.1.12, l. leheküljenumber puudub. Eesti erakondade ühisavaldus Eesti iseseisvusreferendumi kohta, 29.01.1991.

¹⁸⁶ „Tuhat tähistas Isade Maa 73. aastapäeva”, *Vaba Eesti Sõna*, nr 10 (07.13.1991), 1, 4.

¹⁸⁷ Vt nt RA, ERA.1608.2.2379, l. 81. Jaaksoni märkmed kohtumisest Paul Goble'ga, 20.09.1990.

5. New Yorgi peakonsulaat ja Eesti välispoliitika 1990–1991

Käesolevas peatükis võetakse vaatluse alla 1990. aasta üleminekuperioodiga alguse saanud Eesti uus välispoliitika. Täpsemalt käsitletakse Jaaksoni suhestumist peamiste Eesti välispoliitiliste liinidega. Etteruttavalt saab väita, et Jaakson jäi oma arvamustes küllaltki tagasihoidlikuks.

Nii nagu juba varasemalt välja toodi, siis 1990–1991 vahemikus valitsesid Eesti poliitikas suured lahkkelid, mis paratamatult tekitasid küsimusi ka USAs. Näiteks 1990. aasta septembris toimunud kohtumise ajal ütles Ameerika Ühendriikide Balti asjade osakonna juhataja Paul Goble, et lahkkelid Eesti poliitikas tekitavad tema jaoks suurt muret.¹⁸⁸ Umbes kuu aega hiljem tõi ta ka välja, et lahkkelid on eestlastest jätnud Washingtonis negatiivse mulje. Ühtlasi tõi Goble esile, et poliitilised konfliktid võivad anda läänele sõnumi, et Eesti pole veel iseseisvuseks valmis.¹⁸⁹

Eesti esindajad proovisid tegelikku olukorda USA ees pehmedada. Näiteks 1990. aasta septembris toimus kohtumine tollase USA asepresidendi Dan Quayle'ga, kus eestlastest olid esindatud Ernst Jaakson, ERSP asutajaliige Tunne Kelam¹⁹⁰ ja ERKÜ liige Mari-Ann Rikken. Kohtumisel tegi Rikken lühikese ülevaate Eesti Komitee ja Eesti Kongressi tegevusest ning tõi välja, et nii Eesti Kongress kui ka Eesti Komitee on üleminekuvalitsusega „põhimõtteliselt” jõudnud kokkuleppeni.¹⁹¹ Samas umbes kuu aega hiljem kritiseeris Rikken, kes oli ka Eesti Komitee liige¹⁹², avalikult Savisaare valitsust.¹⁹³ Seega tegelikkuses oli nii Eesti sise- kui ka välispoliitika osas palju ebaselgust. Sama aasta 23. oktoobril tegid ka üheksa Eesti erakonda¹⁹⁴ ettepaneku arutada Eesti välispoliitika suundasid, süüdistades üleminekuvalitsust ühtse välispoliitika takistamises ja selle enda tarbeks ärakasutamises.¹⁹⁵

Eesti lahkkelide pisendamist Ameerika Ühendriikide ja ka eestlaste ees on näha mujalgi. Näiteks 1990. aasta oktoobris tegid Lennart Meri ja Endel Lippmaa – kahe erineva välispoliitilise liini esindajad – ühise avalduse ning väitsid, et Eesti välispoliitika on Eestil

¹⁸⁸ RA, ERA.1608.2.2379, l. 81. Jaaksoni märkmed kohtumisest Paul Goble'ga, 20.09.1990.

¹⁸⁹ RA, ERA.1608.2.2379, l. 93–94. Jaaksoni märkmed kohtumisest Paul Goble'ga, 26.10.1990.

¹⁹⁰ Kelam, *ERSP – 20 aastat*, 16.

¹⁹¹ RA, ERA.1608.2.2379, l. 80. Jaaksoni memo asepresident Dan Quayle'ga kohtumisest, 13.09.1990.

¹⁹² RA, ERA.5775.1.235, l. 42. Eesti Komitee kiri välisminister Arnold Greenile, 15.03.1990.

¹⁹³ Mari-Ann Rikken, „Kas uskuda Eesti praegust valitsust?”, *Vaba Eesti Sõna*, nr 41 (11.10.1990), 3.

¹⁹⁴ Nendeks erakondadeks olid Eesti Ettevõtjate Erakond, Eesti Kristlik-Demokraatlik Erakond, Eesti Kristlik-Demokraatlik Liit, Eesti Konservatiivne Rahvaerakond, Eesti Liberaal-Demokraatlik Erakond, Eesti Maa-Erakond, Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei, Eesti Roheline Partei ja Vabariiklik Koonderakond.

¹⁹⁵ RA, ERAF.9601.1.12, l. leheküljenumber puudub. Eesti erakondade ühisavaldus Eesti poliitilise maastiku kohta, 23.10.1990.

ühtne.¹⁹⁶ Tegelikult oli olukord sellest kaugel. Ainult neli päeva hiljem heitis Jaakson eraviisiliselt peaminister Savisaarele just poliitilisi lahkkelisid ette.¹⁹⁷ Samuti väitis Endel Lippmaa 1990. aasta detsembris, et Eesti kõige olulisemaks välispoliitiliseks suunaks on Moskva.¹⁹⁸ Samas kui välisminister Lennart Meri tegutsemine näitas hoopis vastupidist.

Eesti välispoliitika ei saanud alguse üleminekuperioodil, vaid tegelikult juba märkimisväärselt varem.¹⁹⁹ Võib isegi väita, et terve okupatsiooniperioodi vältel tegid New Yorgi peakonsulaat ning teised eestlaste organisatsioonid ettevalmistusi iseseisvaks Eesti välispoliitikaks. Konkreetsemalt aga astus kodumaa samme oma välispoliitika suunas alates 1987. aastast, mil suur hulk Eesti aktiviste ning tulevasi diplomaate ja poliitikuid hakkasid külastama New Yorgi peakonsulaati ning teisi eestlaste diasporaa organisatsioone.²⁰⁰ Kuigi enne üleminekuperioodi algust ei olnud võimalik konkreetsest Eesti välispoliitikast rääkida, siis külastustega seati sisse suhted, mis said tulevase Eesti välispoliitika aluseks.

Konkreetsemalt hakati välispoliitika küsimusega tegelema pärast üleminekuperioodi kehtestamist 1990. aasta kevadel.²⁰¹ Tuleb tõdeda, et üleminekuperioodi välispoliitika oli ülimalt ebaühtlane ning nüansirohke. Kerkis esile mitmeid erinevaid välispoliitilisi liine, mis tõid Eesti poliitilisele maastikule suuri lahkkelisid ning tekitasid arusaamatusi ka väliseestlaste juures. Näiteks 1990. aasta 4. oktoobril avaldatud Meie Elu ajalehes tuuakse välja viis – Lennart Meri, Edgar Savisaare, Ülo Nugise Komisjoni, Eesti Komitee ja Rütli-Lippmaa – välispoliitilist liini, mille kõigi taga oli ka kindel toetajaskond. Samuti ei olnud ebatavaline erinevate üksikisikute iseseisvalt aetud välispoliitika. Näiteks tekitas skandaali 1990. aasta sügisel USAs Eestit nii-öelda esindanud ametnik Kalle Tenno tegevus.²⁰² Meri võttis Tenno oma esimesele visiidile USAsse 1990. aasta juulis kaasa.²⁰³ Pärast seda jäi Tenno aga Ameerika Ühendriikidesse ning hakkas ilma Meri volitusteta Eestit USA kongressi ees esindama. Kummastaval kombel oli talle uued volitused andnud ülemnõukogu president Arnold Rüütel.²⁰⁴ Rütli isetegevusega ei olnud samas rahul välisminister Meri.²⁰⁵ See näitab, et

¹⁹⁶ RA, ERA.1608.2.68, l. 11. Meri ja Lippmaa ühine avaldus Eesti välispoliitika kohta, 09.10.1990.

¹⁹⁷ RA, ERA.1608.2.2379, l. 92. Jaaksoni märkmed kohtumisest Savisaarega, 13.10.1990.

¹⁹⁸ Piirimäe, „Balti kriis“ ja Eesti välispoliitika algus 1990–1991, 1343.

¹⁹⁹ Samas, 1344.

²⁰⁰ Jaakson, *Eestile*, 245.

²⁰¹ Savisaar, *Peaminister*, 170.

²⁰² RA, ERA.1608.2.68, l. leheküljenumber puudub. Eesti välispoliitikast ajakirjas „Meie Elu”, 04.10.1990.

²⁰³ RA, ERA.1608.2.2379, l. 68–69. Jaaksoni märkmed kohtumisest Bakeriga, 19.07.1990.

²⁰⁴ RA, ERA.1608.2.68, l. leheküljenumber puudub. Eesti välispoliitikast ajakirjas „Meie Elu”, 04.10.1990.

²⁰⁵ Savisaar, *Peaminister*, 173.

lahkhelid välispoliitika osas tekkisid ka valitsuse enda sees ning mitte ainult Eesti Kongressi või Eesti Komiteega.

Üldiselt ei olnud peakonsul erinevate Eesti välispoliitiliste liinidega niivõrd hästi kursis ning ei avaldanud neil teemadel liigselt arvamust. Seetõttu käsitletakse peatükis Jaaksoni suhtumist vaid kahte kõige olulisemasse liini – Lennart Meri ja välisministeeriumi läänesuunda ning Endel Lippmaa aetud idapoliitikasse. Erinevatesse kõrvalistesse liinidesse suhtumist ei ole võimalik analüüsida, kuna nende osas ei tule allikatest Jaaksoni seisukohti välja.

Endel Lippmaa esindatud idapoliitika peamiseks sihiks olid läbirääkimised Nõukogude Liiduga. Kogu protsessi eesmärgiks oli lõpuks Nõukogude Liidust välja astumine ja täielik iseseisvumine. Idapoliitika pooldajad leidsid, et Eesti iseseisvumiseks on kõige olulisem esmalt keskenduda Nõukogude Liiduga kokkuleppeni jõudmisele. Kahtlemata oli idapoliitika paljuski Eestis tekkinud arusaamatuste katalüsaatoriks, kuna hulk poliitikuid ning ametnikke soovisid üldse Nõukogude Liiduga suhtlemist vältida. Nende seas näiteks tollane välisministeeriumi ametnik Indrek Kannik, kes leidis, et Eesti kontekstis oleks oluline „idanaabrit võimalikult palju nõrgestada, mitte temaga läbi rääkida”.²⁰⁶ Ka üleminekuvalitsuse välisminister Lennart Meri oli selgelt võtnud suunaks lääne. Niivõrd vastuoluliste suunade ajamine tekitas kahtlemata ka hõõrdumisi ning arusaamatusi, mis tõid esile ebastabiilsuse Eesti poliitikas.

Nõukogude Liiduga toimunud läbirääkimiste osas oli peakonsul Jaakson äraootaval seisukohal, kuna ei olnud täpsete nüanssidega kursis. Mitmel korral küsib Jaakson Merilt informatsiooni läbirääkimiste seisu kohta.²⁰⁷ Samas olid Jaaksonil ka kindlad eeldused, mille põhjal läbirääkimisi pidada tuleb. Kõige olulisemana tõi ta esile tuginemist 1920. aastal sõlmitud Tartu rahulepingule.²⁰⁸

Üldiselt aga jääb mulje, et läbirääkimised ise ei olnud Jaaksoni jaoks niivõrd suureks prioriteediks. Kätesaadavatele memodele tuginedes, ei avalda Jaakson ühelgi kohtumisel USA välisministeeriumi või teiste ametnikega oma seisukohta selles küsimuses. Palju olulisemaks jäid taaskord Eesti poliitilise maastiku sisemised lahkkelid. Samas ei saa kindlameelselt ka väita, et Jaakson oli läbirääkimiste osas negatiivselt või ükskõikselt meelestatud. Varasemalt on ta väja toonud, et enne kui Moskva ei ole „oma ülemvõimust Balti riikides täielikult loobunud” – küsimus, mille lahendamiseks võiks justkui vaja minna läbirääkimisi –, ei saa

²⁰⁶ Piirimäe, „Balti kriis“ ja Eesti välispoliitika algus 1990–1991, 1343.

²⁰⁷ RA, ERA.1608.2.67, l. 128. Jaaksoni memo Meriga peetud telefonikõne kohta, 07.08.1990.

²⁰⁸ RA, ERA.1608.2.68, l. leheküljenumber puudub. Konsul Aarand Roosi memo Meriga peetud telefonikõne kohta, 15.04.1991.

iseseisvuse tunnustamisest rääkida.²⁰⁹ Tegemist oli jutupunktiga, mis oli idapoliitika toetajate üks peamisi argumente. 1990. aasta lõpus Eesti Instituudi poolt korraldatud esseekonkurssi raames avaldasid sel teemal arvamust mitmed idapoliitika toetajad. Näiteks tollane üleminekuvalitsuse liige Tiit Made tõi välja, et Eesti saab iseseisvuse ikkagi Moskvast, mitte läänest. Eesti esindaja Moskvast Jüri Kahn väitis, et kõige olulisemad on läbirääkimised Nõukogude Liiduga.²¹⁰ Seega ei saa kindlasti väita, et Jaakson oli ainult läänesuunale orienteeritud. Kahtlemata nägi ta läbirääkimiste olulisust, kuid ei pidanud neid otseseks prioriteediks. Huvi läbirääkimiste vastu näitab juba tema kirjavahetus Lennart Meriga.

Üleminekuvalitsuse läbirääkimised Nõukogude Liiduga katkesid 1990. aasta septembris.²¹¹ Huvitaval kombel süüdistab Jaakson selles osaliselt ka Eesti poliitilisi lahkkelisi.²¹² See näitab taas, et Jaakson polnud läbirääkimiste osas üdini negatiivselt meelestatud, vaid pidas neid isegi vajalikuks. Samas ei ole Jaaksoni süüdistused pädevad – läbirääkimiste katkemises ei mänginud lahkkelid olulist rolli. Nõukogude Liidul ei olnud lihtsalt tahet „Eestiga tõsisid läbirääkimisi” pidada. Ajaloolane Mati Graf on läbirääkimiste kohta märkinud: „Täiesti ilmselt soostus Moskva nende imiteerimisega vaid seetõttu, et rahustada rahvusvahelist üldsust, aga mitte selleks, et tõsiselt arutada Eesti ja teiste Balti vabariikide lahkumist NSVL-ist.”²¹³ On selgelt näha, et poliitiliste lahkkelide temaatika oli Jaaksoni jaoks oluline ning nende lahendamise olulisus isegi pimestas teda teatud küsimustest.

Kui idapoliitika rõhutas Nõukogude Liiduga läbirääkimise olulisust, siis Lennart Meri juhitud välisministeerium pidas iseseisvuse taastamisel tähtsamaks lääne toetuse saavutamist. Lennart Meri suuna keskmes oli eelkõige välisministeeriumi ümberkorraldamine ning eesmärk liituda Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsiooniga (OSCE).²¹⁴ Ka läänele suunatud välispoliitikas oli erinevaid sisemisi liine, mida arendati ning prioritseeriti. Näiteks 1989. aastal – veel enne üleminekuperioodi – peeti kõige olulisemaks partneriks Rootsit. 1990. aasta I pooles kerkis esile ka Hollandi suund.²¹⁵ Nii spetsiifiselt aga Jaakson seisukohti ei võtnud. Allikate põhjal saab väita, et ta käsitles läänt ühe suunana ning sisemistest liinidest ta ei hoolinud või ei olnud lihtsalt asjaoludega piisavalt kursis.

²⁰⁹ RA, ERA.1608.2.67, l. 112–114. Jaaksoni kiri Lennart Merile, 1990. aasta juuli, täpne kuupäev puudub.

²¹⁰ Piirimäe, „Balti kriis“ ja Eesti välispoliitika algus 1990–1991, 1342–1343.

²¹¹ Graf, *Impeeriumi lõpp*, 189.

²¹² RA, ERA.1608.2.67, l. 158. Jaaksoni kiri Lennart Merile, 10.09.1990.

²¹³ Graf, *Impeeriumi lõpp*, 189.

²¹⁴ Savisaar, *Peaminister*, 171–174.

²¹⁵ Piirimäe, „Balti kriis“ ja Eesti välispoliitika algus 1990–1991, 1348–1352.

Selget seisukohta kummagi eesmärgi kohta üleminekuperioodi kontekstis Jaakson välja ei ütle, kuid saab väita, et ta oli 1990. aasta II pooleks juba avatud suhtluse laiendamisele ja pooldas kontaktide loomist. See oli tema sõnul ka peamine eesmärk Meri, Savisaare ja Rüütli USA visiitide puhul. Lisaks on Jaakson varasemalt OSCE suunas töötamist toetanud. Näiteks 1977. aastal tõi ta välja, et Balti pagulaskond peaks Belgradis toimuva OSCE konverentsi jaoks materjale koguma.²¹⁶

Ka välisministeeriumi ümberkorraldamist võinuks Jaakson toetada. Peaminister Savisaare sõnul oli välisministeeriumi arengus äärmiselt oluline välispoliitika ekspertide, diplomaatide ning ametnike väljakoolitamine läänes. Selle saavutamiseks loodi Eesti Diplomaatide Kool, mille tegevust toetasid mitmed lääneriigid jagades oma materjale, kogemust ning aidates koostada õppeprogramme.²¹⁷ See kõik arendas Eesti väliskontakte ning tõi Eesti nime ka läänes rohkem esile. Kuna ka üleminekuvalitsuse liikmete USA visiitide eesmärk oli sisuliselt sama ehk väliskontaktide loomine, siis ei ole põhjust, miks peaks Jaakson selle vastu olema. Ainukesed Jaaksoni poolsed piirangud selles valdkonnas olid mittetunnustamispoliitika järgimine ning see, et Eesti ei tohiks veel tunnustust taotleda. Selle tegi Jaakson ka korduvalt Merile ning teistele valitsuse liikmetele selgeks.

1991. aasta Eesti välispoliitikat analüüsid kerkib esile asjaolu, et iseseisvusdeklaratsiooni järgset materjali, mis puudutab Jaaksoni seisukohti, on väga vähe. Kohati jääb tunne, et juba 1991. aastaks oli peakonsulaadi roll Eesti välispoliitika ajamises märgatavalt vähenenud ning töö olid järjest enam üle võtnud kodumaa eestlased ning sealne üleminekuvalitsus. Taas jääb tunne, et mingil määral oli Jaakson nii-öelda teatepulka kodumaale edasi andmas. Meri näiteks suhtles USA kõrgete esindajatega selleks ajaks juba otse ning Jaaksoni abi ei olnud selles küsimuses enam vaja.²¹⁸ Uuesti kerkis Jaakson ja peakonsulaat rohkem esile 1991. aasta augustis, mil Jaakson edastas USA valitsusele Eesti iseseisvuse deklaratsiooni ning USA tunnustuse taotlemise avalduse.²¹⁹ 2. septembril sai Ameerika Ühendriikidest 39. riik, kes taastunnustas Balti riikide iseseisvust.²²⁰ Sellega lõppes ka Ernst Jaaksoni külma sõja aegne ülesanne ja alates 20. septembrist sai temast ametlikult taasiseisvunud Eesti esimene alaline esindaja ÜRO juures ning alates 25. novembrist suursaadik Ameerika Ühendriikides.²²¹

²¹⁶ RA, ERA.1608.2.963, l. 38–40. Jaaksoni kõne ERKÜ esinduskogu koosolekul, 20.01.1977.

²¹⁷ Savisaar, *Peaminister*, 171–172.

²¹⁸ Vt nt RA, ERA.1608.2.69, l. 15. Lennart Meri kiri USA välisminister James Bakerile, 22.05.1991.

²¹⁹ RA, ERA.1608.2.69, l. 47. Ernst Jaaksoni kiri Lennart Merile, 20.08.1991.

²²⁰ Bergmane, *USA ja Balti küsimus külma sõja lõpus*, 209.

²²¹ Jaakson, *Eestile*, 271.

Kokkuvõte

Pärast Eesti Vabariigi okupeerimist Nõukogude Liidu poolt 1940. aasta suvel kujunes eestlaste üheks oluliseimaks asutuseks diplomaatilise tunnustuse ja suure sümbolse väärtusega New Yorgi peakonsulaat. Tegemist oli sümboliga, mis tuletas eestlastele vaatamata okupatsioonile meelde Eesti Vabariigi järjepidevust. Ligikaudu 50 aastat kestnud okupatsiooni lagunemise alguseks võib pidada reformimeelse Mihhail Gorbatšovi võimuletulekut 1985. aasta alguses ning tema poolt 1987. aasta jaanuaris avaldatud utmiskava, mis tõi Baltikumi ja Eesti jaoks kaasa poliitilisi vabadusi ning poliitilise aluse muutustejadale, mis kulmineerus 1991. aasta augustis Eesti iseseisvuse taastamisega.

Bakalaureusetöö eesmärk oli analüüsida New Yorgi peakonsulaadi suhtlemist Eesti rahvuslike liikumistega ning suhtumist Eestis toimunud muutustesse aastatel 1987–1991. Täpsemalt sooviti leida vastus kolmele uurimisküsimusele. 1) Millised olid peakonsulaadi võimalused ning roll Eestiga suhtlemisel? Kas ja kuidas piiras USA Balti-poliitika ja mittetunnustamispoliitika selles peakonsulaati? 2) Kuidas suhtus New Yorgi peakonsulaat nii Gorbatšovi utmiskavasse kui ka Eestis toimunud muutustesse aastatel 1987–1991? 3) Kuidas suhtus peakonsulaat üleminekuperioodil esile kerkinud Eesti välispoliitilistesse liinidesse?

Mihhail Gorbatšovi utmiskava avalikustamise ajaks olid New Yorgi peakonsulaadi jaoks välja kujunenud selged piirid ning ka roll nii Ühendriikides kui ka eestlaskonna jaoks. Kuna tegemist oli diplomaatiliselt tunnustatud riigiinstitutsiooniga, oli peakonsulaadi oluliseimaks ülesandeks USA valitsusasutustega suhtlemine ning neile Baltikumi kohta objektiivse informatsiooni edastamine. Poliitilise lobitöö ülesannet omakorda kandis Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides (ERKÜ), kuna peakonsulaadi võimalused olid selles valdkonnas diplomaatilise tunnustuse tõttu piiratud.

Üldistades saab väita, et Jaaksoni ja peakonsulaadi tegevuse võib jagada kolme ajaperioodi. Esimese tegutsemiperioodi alla saab lugeda ajajärku, mis kestis 1987. aastast kuni üleminekuperioodi väljakuulutamiseni 1990. aasta kevadel. Tegemist oli ajaga, mil Jaaksoni seisukohad toimunud muutuste osas alles kujunesid ning olid suurel määral veel äraootavad. Samuti õpiti veel kodueestlasi tundma ja usaldama. Tihti anti mõista, et kodueestlased tunnevad olusid kõige paremini, mistõttu oskavad nad ise võimalikult õiged otsused teha. Mingil määral oli tegemist ettekäändega, kuna ka peakonsulaadil ei olnud muutuste osas ainuõiget teed. Sellegipoolest on näha alates 1987. aastast teatavaid eelistusi. Üldiselt oli Jaakson alates Hirvepargi koosolekust kuni 1990. aasta valimiskevadeni toimunud muutuste

suhtes toetav ning pidas neid tihtipeale väga oluliseks. Sinna gruppi lähevad näiteks 1987. aasta Hirvepargi koosolek, 1988. aastal sagenenud rahvakogunemised ja Eesti Komiteede liikumine 1989. aasta suvel. Samas oli ka neid sündmusi, millesse Jaakson suhtus ettevaatlikult. Sellesse gruppi lähevad näiteks 1987. aasta IME ettepanek ja 1988. aasta suveräänsusdeklaratsioon. Nende sündmuste osas oli Jaaksonil kahtlusi peamiselt seetõttu, et mõlemad taotlesid poolikut autonoomiat. Siia on võimalik liigitada ka suhtumise Gorbatšovi uutmispoliitikasse, mille osas oli algselt tunnetada isegi teatavat optimismi, kuid aja möödudes see kadus.

Selge negatiivne suhtumine tuli selles perioodis välja vaid Rahvarinde osas. Jaaksonit häiris asjaolu, et osa Rahvarinde liikmetest kuulusid endiselt Kommunistlikusse Parteisse. Samas suhtumine aja jooksul paranes ning selles mängisid olulist rolli nii Rahvarinde esindajatega kui ka teiste kodueestlastega näost näkku kohtumised, mida alates 1987. aastast toimus üha enam. Arvan, et kriitilise tähtsusega oli 1989. aasta oktoobris toimunud kohtumine Marju Lauristiniga, kes jättis Jaaksonile väga sümpaatse mulje. Suhtumist parandasid veelgi üleminekuperioodi väljakuulutamise ja üleminekuvalitsuse esindajate visiidid USAsse 1990. ja 1991. aastal. Saab väita, et 1991. aasta kevadeks oli Jaaksoni suhtumine pöördunud.

Jaaksoni teise tegutsemiperioodi alla võib lugeda üleminekuperioodi väljakuulutamisest kuni 1991. aasta jaanuarisündmusteni kestnud ajajärku. Tegemist oli perioodiga, mil Jaaksoni roll muutus märkimisväärselt ning kiired muutused Eestis tõid selle ka esile. 1990. aasta kõige olulistemateks sündmusteks kujunesid kahtlemata aasta I pooles toimunud nii Eesti Kongressi kui ka ülemnõukogu valimised. Mõlemad kogud saavutasid konsensusi, et Eesti eesmärk peab olema täielik iseseisvus. Kahtlemata oli see kõik Jaaksonile meeltemööda, kuna pikalt oli ta Eesti poliitilisele maastikule ette heitnud, et endiselt pole seatud eesmärgiks täielikku iseseisvumist. Enam ei olnud Jaaksonil tarvis korrata täieliku iseseisvumise eesmärgi olulisust.

1990. aastal said keskseteks temadeks USA mittetunnustamispoliitika veel suurem lõdvenemine ja Eesti uue iseseisva välispoliitika algus. Esimese puhul oli tegemist kogu okupatsiooniperioodil olulist rolli mänginud ning New Yorgi peakonsulaadi tegevust piiranud teguriga. See oli ka põhjus, miks Jaakson hoidis end tihtipeale avalikes sõnavõttudes tagasi. Tegemist oli protsessiga, mis sai alguse Reagani II ametiajal Nõukogude Liidu ja USA suhete soojenemisega, kuid 1990. aastal kerkis see üleminekuvalitsuse kontekstis eriti esile. Kuigi mittetunnustamispoliitika jäi põhimõtteliselt püsima, sundisid mitmed arengud 1980. aastate II pooles ja 1990. aastate alguses mittetunnustamispoliitika detailides rohkem läbi sõrmede vaatama. Ka peakonsulaat võitis lõdvenenud olukorras näiteks ametisse nimetamise nõuetes. Samuti võimaldas kujunenud seis ka peakonsulaadil ise uute rahvuslike liikumistega ENSVs

rohkem suhelda ning kontakte luua. Samas negatiivse külje pealt vajas USA rohkem mänguruumi suhetes Nõukogude Liiduga, mistõttu oldi ka Balti küsimuses vaoshoitumad. Jaakson see-eest mittetunnustamispoliitika lõdvenemisega kohe kaasa ei läinud ning hoidis sellest tugevalt kinni vähemalt kuni 1991. aasta jaanuarisündmusteni.

Üleminekuperioodi väljakuulutamise järgselt tärkas taas ka Eesti välispoliitika. Kerkis esile mitmeid välispoliitilisi liine, mis süvendasid Eesti poliitilise maastiku lahkkelisid veelgi ning tekitasid nii USA esindajatele kui ka Jaaksonile muret. Seetõttu asus Jaakson mingil määral uudsesse vahendaja rolli, et olukorda leevendada. Võib öelda, et see temaatika sai Jaaksoni uueks prioriteediks. Ühtlasi saab väita, et sellega tegi Jaakson eeltööd, et tulevikus anda Eesti esindamine üle Kodu-Eestile, kritiseerides kodumaa esindajate käitumist ning prioritseerides probleemide lahendamist.

Allikate põhjal tuleb tõdeda, et välispoliitika konkreetsetesse liinidesse Jaakson kuigivõrd palju ei süvenenud ning välispoliitiliste liinide siseste suundade puhul suuri erinevusi ei näinud või ei soovinud oma arvamust sel teemal väljendada, kuna kartis süvendada lahkkelisid Eestis. Kerkis esile vaid suhtumine Endel Lippmaa idapoliitikasse ja Lennart Meri lääne orientatsiooni. Ühest küljest nõustus Jaakson idapoliitika esindajate seisukohaga, et Eesti olukorras on oluline saavutada Nõukogude Liidu tunnustus Eesti iseseisvusele. Tegemist oli arusaamaga, mis kahtlemata vajas läbirääkimisi osapoolte vahel. Meri läänesuund ei toetanud läbirääkimiste ideed, vaid pidas esmaseks prioriteediks lääne toetuse tagamist, millega Jaakson samuti nõustus. Seega tundus Jaakson jäävat kahe leeri vahele.

Selget muutumist peakonsulaadi seisukohtades ning ka rollis on näha paralleelselt 1991. aasta jaanuarisündmustega, mida võib ka pidada Jaaksoni kolmanda tegutsemisperioodi alguseks ning mis kestis kuni taasiseseisvumiseni 1991. aasta augustis. Seoses jaanuarisündmustega hakatakse käsitlema teemasid, mida varem polnuks isegi kaalutud. Balti riikide diplomaatiliselt tunnustatud esindajad, sealhulgas Jaakson, mõistsid jaanuari demonstratsioonide mahasurumise hukka, kuid 12. jaanuaril avaldatud deklaratsiooni sõnastus viitab justkui mittetunnustamispoliitikast kaugenemisele. Veel enam kinnitab seda 22. jaanuaril toimunud kohtumine Balti riikide mitmete esindajate ja USA välisminister James Bakeri vahel. Leedu esindaja teeb Balti riikide, seega ka Jaaksoni, nimel ettepaneku, et USA peaks Balti riikide valitsusi mingil määral *de facto* tunnustama. Tegemist on olulise pöördega, kuna varasemalt on olnud igasuguse tunnustuse taotlemise eelduseks see, et Moskva ütleb Baltikumist ise lahti. Samas nägi Jaakson ka jaanuarisündmustega kaasnevaid positiivseid külgi. Tema hinnangul näitas Gorbatšov reageerimisega läänele oma tõelist palet, mille tulemil suureneb lääneriikide

toetus Baltikumile. Nimetatud 22. jaanuari kohtumisel tegi Baker ka ettepaneku korraldada Baltikumis iseseisvusreferendum, mis näitab samuti USA Balti-poliitika muutumist jaanuarisündmuste valguses.

1991. aasta kevadel toimuski Eestis iseseisvusreferendum. Küll mitte otseselt Bakeri soovitusel tõttu, kuid saab väita, et Balti riikide veenmises mängis USA administratsioon ja lääs rolli. Jaakson jäi vähemalt näiliselt iseseisvusreferendumi osas neutraalsele seisukohale. Arvan, et taas mängisid rolli Eesti poliitilised lahkkelid. Ka Eestis tegutsenud erakonnad (näiteks ERSP) suhtusid referendumisse negatiivselt ning Jaaksoni poole valimine võinuks olukorda veelgi pingestada.

1991. aasta jaanuarisündmuste järgselt on näha Jaaksoni rolli kahanemist, millest tulenevalt on ka allikaid märkimisväärselt vähem. Jääb tunne, et Jaakson oli kodueestlastele tööd järjest enam üle andmas, mistõttu ei võtnud ta enam niivõrd palju sõna ning sekkus olukorda vähem. Suhted Kodu-Eesti ja USA vahel olid sisse seatud, mis tingis ka selle, et Jaaksonit ei olnud enam niivõrd palju vaja. Uuesti kerkis Jaakson ja peakonsulaat rohkem esile 1991. aasta augustis, mil ta edastas USA valitsusele Eesti iseseisvuse deklaratsiooni ning USA tunnustuse taotlemise avalduse. 2. septembril sai Ameerika Ühendriikidest 39. riik, kes taastunnustas Balti riikide iseseisvust. Sellega lõppes ka Ernst Jaaksoni külma sõja aegne ülesanne ja alates 20. septembrist sai temast ametlikult taasiseseisvunud Eesti esimene alaline esindaja ÜRO juures ning alates 25. novembrist suursaadik Ameerika Ühendriikides.

Edasistes teadustöodes tuleks põhjalikult analüüsida eri kodanikuorganisatsioonide, näiteks ERKÜ, tegevust USA poliitilisel maastikul. New Yorgi peakonsulaadi võimalused olid diplomaatilise tunnustuse tõttu väga piiratud ning lobitöö rolli täitis suurel määral ERKÜ. Uurimusse tuleks kaasata ka arhiivimaterjale Ameerika Ühendriikidest ja Kanadast. Torontos asub näiteks Väliseesti Muuseumi (VEMU) arhiiv. USAs on hulgaliselt Ameerika eestlaste materjale Lakewoodis ning Minnesota Ülikooli arhiivis.

Lisaks oleks huvitav uurida töös mainitud autori William Houghi tausta ning tegevust. 1980. aastatel välja ilmunud noor tudeng läks baltlastele väga hinge ning teda peeti ka Eesti tipp-poliitikute seas oluliseks eksperdiks.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv (RA), Tartu ja Tallinn

ERA.1608 Eesti Peakonsulaat New Yorgis

ERA.5775 Välisministeerium

ERAF.9601 Eesti Rahvusliku Sõltumatusse Partei

ERA.R-1.34.6 Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu

Suurbritannia rahvusarhiiv, London

FCO (Briti Välis- ja Rahvaste Ühenduse ministeerium) UK policy towards the Baltic States

Rootsi Eestlaste Esinduse arhiiv, Stockholm

REE Kirjavahetus 1990 II kaustas

Ameerika Ühendriikide rahvusarhiiv, Washington

Department of State. „Current United States Policy Toward Lithuania, Latvia, and Estonia.”

Wilson Center Digital Archive. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/department-state-memorandum-current-united-states-policy-toward-lithuania-latvia-and> (vaadatud

07.03.2025).

Perioodika

Vaba Eesti Sõna 1985–1991.

Kirjandus

Beissinger, Mark R., „Nationalism and the Collapse of the Soviet Union“, *Contemporary European History*, 18/3 (2009), 331–347. <https://www.jstor.org/stable/40542830> (vaadatud 17.05.2025).

Beķere, Kristīne, *Latvijas neatkarības idejas uzturēšana Trimdā no 1940. gadu vidus līdz 1980. gadu otrai pusei: politiskā darbība* (doktoritöö, Lāti Ülikool, 2020).

Bergmane, Una, „USA ja Balti küsimus külma sõja lõpus” rmtst Kaarel Piirimäe, Mart Kuldkepp (koost.), *Ameerika sajand. USA ja Eesti suhete sada aastat* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2022), 188-210.

Bergmane, Una, *Politics of Uncertainty: The United States, the Baltic Question, and the Collapse of the Soviet Union* (Oxford: Oxford University Press, 2023).

Bungs, Dzintra, „The Chautauqua Conference in Latvia“ rmts Vojtech Mastny (toim.), *Soviet-East European Survey, 1986-1987: Selected Research and Analysis from Radio Free Europe/Radio Liberty* (New York: Routledge, 1988), 175-177.

Eek-Pajuste, Eeva (koost.), *Teine tulemine. Taasiseseisvunud Eesti välisesindused* (Tallinn: välisministeerium, 2003).

Eek-Pajuste, Eeva (koost.), *Teine tulemine II. Välisministeeriumi taasloomise lugu* (Tallinn: välisministeerium, 2008).

Fischer, Beth A., „Toeing the Hardline? The Reagan Administration and the Ending of the Cold War”, *Political Science Quarterly*, 112/3 (1997), 477-496. <https://www.jstor.org/stable/2657567> (vaadatud 03.04.2025).

Goble, Paul A., „The politics of a principle: US non-recognition policy before, during and after the recovery of Baltic independence” rmts John Hinden, Vahur Made, David J. Smith (toim.), *The Baltic Question during the Cold War* (New York: Routledge, 2008), 45-55.

Graf, Mati, *Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991* (Tallinn: Kirjastus Argo, 2012).

Hough, William J. H., „The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory“, *The New York Law School Journal of International and Comparative Law*, 6/2 (1985).

Jaakson, Ernst, *Eestile* (Tallinn: Kirjastus SE&JS, 1995).

Johnson, Leah, *Oral Histories of Estonian Americans: Leadership and the Future of the Diaspora After the Cold War* (magistritöö, Tartu Ülikool, 2024).

Kalm, Arne, *Balti musketärid USA Kongressis* (Tallinn: Kirjastus Aade, 2015).

Kangro, Mihkel Johannes, *The Price of Continuity: Financing Estonia's Consulate General in the U.S. during 1940-1991* (bakalaureusetöö, Tartu Ülikool, 2023).

Kelam, Tunne, „ERSP – 20 aastat” rmts Eva Pärnaste (koost.), *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei: ERSP aeg* (Tallinn: Magna Memoria kirjastus, 2008), 16-20.

Kross, Eerik-Niiles „Londoni Eesti saatkond 1991-1992” rmts Eeva Eek-Pajuste (koost.), *Teine tulemine. Taasiseseisvunud Eesti välisesindused* (Tallinn: välisministeerium, 2003), 344-361.

Laar, Mart, Urmas Ott ja Sirje Endre, *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986-1991* (Tallinn: Kirjastus SE&JS, 1996).

Laos, Mati, *Mainori Lugu* (Tallinn: Mainor, 2014).

Leivat, Laas, Peeter Luksep ja Ülo Ignats, „Vaade väljast – mittetunnustamisest koostööni” rmts Eeva Eek-Pajuste (koost.), *Teine tulemine II. Välisministeeriumi taasloomise lugu* (Tallinn: välisministeerium, 2008), 25-40.

L’Hommedieu, Jonathan H., *Exiles and Constituents: Baltic Refugees and American Cold War Politics, 1948-1960* (doktoritöö, Turu Ülikool, 2011).

Made, Vahur, „Eesti eksiilvalitsus: riigi järjepidevuse hoidmise vastuoluline projekt“, rmts Tiit Tammaru, Kaja Kumer-Haukanõmm, Kristi Anniste (toim.), *Sõna jõul. Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2008), 73-87.

Madisson, Tiit, *Vastasseis. Mälestusi ning olupilte ikestatud Eestist, Gulagi laagrist ja Kolõmalt* (Tallinn: Umara, 1996).

McHugh, James T. ja James S. Pacy, *Diplomats Without a Country. Baltic Diplomacy, International Law and the Cold War* (Connecticut: Greenwood Press, 2001).

Mulla, Triin, Peep Pillak, Jüri Trei ja Heini Vilbiks (koost.), *Eesti välisestus: biograafiline leksikon 1918-1991* (Tallinn: välisministeerium, 2006).

Mälksoo, Lauri, Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940. a. – 1991. a. ja pärast 1991. a. (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005).

Okas–Ainso, Sirje, *The story of BATUN 1966-1991: Baltic Appeal to the United Nations* (s.n., 2018).

Piirimäe, Kaarel, „„Balti kriis“ ja Eesti välispoliitika algus 1990–1991. I”, *Akadeemia*, nr 8 (2016), 1331-1365.

Piirimäe, Kaarel, „Gorbachev’s „Last Trench Line“: Estonian Diplomacy toward the East and the Soviet Crackdown in the Baltic States in January 1991“ rmts Olaf Mertelsmann, Kaarel Piirimäe (toim.), *The Baltic States and the End of the Cold War* (Berliin: Peter Lang, 2018), 293-315.

Piirimäe, Kaarel, „*Samas hästi kui venelaste maa*“. *Roosevelt, Churchill ja Stalin ning Balti küsimus Teises maailmasõjas* (Tallinn: Kirjastus Argo, 2020).

Päts, Katariina Sofia, *Kanada eestlaste poliitiline tegevus Eesti iseseisvuse taastamise toetamiseks 1984–1991* (magistritöö, Tartu Ülikool, 2023).

Sassoon, Joseph ja Alissa Walter, „The Iraqi Occupation of Kuwait: New Historical Perspectives“, *The Middle East Journal*, 71/4 (2017), 607-628. <https://www.jstor.org/stable/90016498> (vaadatud 25.04.2025).

Savisaar, Edgar, *Peaminister. Eesti lähiajalugu 1990–1992* (Tartu: Kleio, 2004).

Savranskaya, Svetlana ja Thomas S. Blanton, *The Last Superpower Summits: Reagan, Gorbachev and Bush. Conversations that Ended the Cold War*. (Budapest: CEU Press, 2016).

Snyder, Sarah B., „Beyond containment? The first Bush administration's sceptical approach to the CSCE“, *Cold War History*, 13/4 (2013), 465-484. <https://doi.org/10.1080/14682745.2012.758104> (vaadatud 03.04.2025).

Stöcker, Lars Fredrik, *Bridging the Baltic Sea: Networks of Resistance and Opposition during the Cold War era* (dokoritöö, Euroopa Ülikool-Instituut, 2012).

Tammaru, Tiit, Kaja Kumer-Haukanõmm ja Kristi Anniste, (2008) „Eesti diasporaa kujunemine ja areng“ rmts Tiit Tammaru, Kaja Kumer-Haukanõmm, Kristi Anniste (toim.), *Sõna jõul. Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2008), 15-35.

Treiman, Jaak, *Carried by a Magic Fan: Memoir of an Estonian Refugee Family* (Jefferson: McFarland & Company, 2023).

Urbla, Hannes Hugo, *Eesti ja Ameerika Ühendriikide suhted aastatel 1990-1994* (bakalaureusetöö, Tartu Ülikool, 2021).

Velliste, Anne (koost.), *Ernst Jaaksonile* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000).

Vesilind, Priit (toim.), *Estonians in America, 1945–1995: Exiles in a Land of Promise* (Maryland: Gasch Printing, 2016).

Zubok, Vladislav M., *Collapse: The Fall of the Soviet Union* (New Haven: Yale University Press, 2021).

Internetiallikad

Biographies of the Secretaries of State: Henry Lewis Stimson (1867–1950). The Office of the Historian. <https://history.state.gov/departmenthistory/people/stimson-henry-lewis> (vaadatud 10.05.2025).

Summary

The attitude of New York's Estonian Consulate General towards changes in Estonia and its interaction with Estonian national movements during 1987–1991

After the annexation of the Baltic States in 1940, around 70,000–80,000 Estonians fled to the West. At first, mainly to Germany and Sweden, but from there to other Western countries as well, of which the most popular eventually became the United States. Throughout the Cold War, Estonian diaspora played a critical role in keeping Estonian culture, traditions and identity alive. Among all the organisations, former embassies and consulates one stood out – Estonia's Consulate General based in New York.

With Sumner Welles's declaration in 1940, the United States decided not to recognize the annexation of the Baltic States. The Estonian Consulate General surfaced as one of the most important Estonian institutions, carrying symbolic value. In addition, the United States also diplomatically recognized it. This meant that the Consulate General became the official representation of Estonia in the United States.

A chance for a change in Estonia and other Baltic nations came with Mikhail Gorbachev, who became the leader of the Soviet Union in 1985 and who in January 1987 introduced his new reform agenda. These reforms brought a series of changes that ultimately led to Estonia's independence in August 1991.

The goal of this bachelor's thesis was to analyze the Estonian Consulate General's attitude towards the changes that came to Estonia with Gorbachev's reforms between 1987–1991 and also examine the General Consulate's relationships with the national movements based in Estonia. The author presented three major questions. 1) What were the Consulate General's possibilities and role in communicating with Estonia? How did the United States Baltic policy and non-recognition policy affect the Consulate General in that regard? 2) How did the Consulate General react to Gorbachev's new reform agenda and also to the changes in Estonia during 1987–1991? 3) How did the Consulate General view the new directions of Estonian foreign policy that emerged during Estonia's transitional period?

By the time Gorbachev's new reform agenda was announced, clear boundaries were established for the Consulate General. Firstly, allocation of tasks had been established between the Consulate General and the American Estonian's central organization EANC (Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides). As the Consulate General was diplomatically recognized, its most important task was communicating with the United States governmental institutions and

giving them objective information about the Baltic States. EANC, however, was very active in political advocacy, in which the Consulate General had limited opportunities.

Overall, I think it is possible to divide Ernst Jaakson's and the Consulate General's activities into three different time periods. The first stretches from 1987 until the announcement of Estonia's transitional period during the spring of 1990. It was a time during which Jaakson's views on the changes were still developing, and there was largely a wait-and-see approach. It was also a time of learning to trust Estonians in the homeland. The Consulate General often suggested that Estonians in Estonia knew the situation better and were therefore more capable of making the right decisions themselves. To an extent, this served as an excuse, as the Consulate General itself did not have an exact path regarding the changes either. Nevertheless, from 1987, certain preferences became obvious.

In general, from the Hirvepark meeting until the elections in 1990, Jaakson was open-minded to the changes and often saw them as very important. This group includes events such as the Hirvepark meeting in 1987, the increasing mass gatherings in 1988 and the Estonian Committee movement during the summer of 1989. However, there were also events that Jaakson approached with caution, such as the 1987 IME proposal and the 1988 Sovereignty Declaration. His doubts came mainly from the fact that both proposals aimed for partial autonomy.

A similar attitude was also expressed towards Gorbachev's new reform agenda, which was initially approached with cautious optimism, though this decreased over time and eventually it was evident that Gorbachev's reforms couldn't be taken seriously when it came to the situation in Estonia.

The only clearly negative attitude in this period was directed towards the Popular Front of Estonia (Rahvarinne). Jaakson did not like the fact that some members of the Popular Front of Estonia were still part of the Communist Party. However, this view improved drastically over time, which was supported by face-to-face meetings with representatives of the Popular Front and other Estonians from the homeland. This phenomenon became increasingly frequent after 1987. A critical meeting took place in October 1989 with a Popular Front's member Marju Lauristin, who left a favorable impression on Jaakson. The announcement of the transitional period and Estonia's transitional government's visits to the United States further improved relations. By the spring of 1991, Jaakson's attitude had clearly shifted.

The second phase of Jaakson's role as a representative started from the declaration of the transitional period in the spring of 1990 and lasted until the January crackdown of 1991. This was a period of significant change in Jaakson's role, stimulated by brisk developments in Estonia.

The most important events of 1990 were the elections of both, the Estonian Congress and the Supreme Council of Estonia. Both bodies reached a consensus that full independence should be Estonia's goal, which pleased Jaakson, as he had long criticized Estonia's political scene for not setting full independence as its precise aim. Now, there was no need to stress the importance of that goal.

In 1990, two key subjects emerged – the further loosening of the United States non-recognition policy and the beginning of Estonia's new foreign policy. The non-recognition policy had played a crucial role during the occupation period and limited the activities of the New York's Consulate General. It was also the reason why Jaakson often held himself back in public statements. The loosening process began during Reagan's second term, as the United States-Soviet Union relations warmed, but by 1990 it gained new meaning in the context of Estonia's transitional period. Although the non-recognition policy remained in place, developments in the late 1980s and early 1990s caused a more flexible approach. The Consulate General benefited from relaxed requirements. The changed situation enabled more direct communication and contact between the Consulate General and the newly emerged national movements within the Estonian SSR. On the downside, the United States needed more room to maneuver in relations with the Soviet Union, which led to a quieter stance on Baltic issues. Jaakson, however, did not immediately embrace the relaxation of the non-recognition policy and adhered strictly to it at least until the Soviet crackdown of January 1991.

Following the announcement of the transitional period, Estonia's foreign policy began to reawaken. Several foreign policy lines emerged, further deepening political disagreements in Estonia and raising concerns for both the United States and Jaakson. Due to this, Jaakson took on a somewhat new role as a mediator, in order to try and ease tensions. It can be said that this became a new priority for him. It was also a step towards eventually transferring Estonia's diplomatic representation to the homeland, highlighting their conduct and prioritizing problem-solving. This became even more evident after the Soviet crackdown in January 1991.

Primary sources suggest that Jaakson either did not delve too deeply into this matter or didn't want to express an opinion on the various internal directions of the different foreign policy

lines. The only clear stances that stood out regarded Estonian Supreme Council's minister Endel Lippmaa's eastern policy and foreign minister Lennart Meri's western approach. On one hand, Jaakson aligned with Lippmaa's approach that, from Estonia's perspective, it was important that the Soviet Union recognized Estonia's independence – a topic, which required negotiations. Meri's line didn't support the idea of negotiating, but deemed gaining western support to be the first priority, which Jaakson also agreed with. Therefore, Jaakson seemed to have fallen somewhere between the two.

Clear changes in the Consul General's attitudes appeared parallel to the Soviet crackdown of the Baltic States in January 1991, marking the start of Jaakson's third period of activity, lasting until the restoration of independence in August 1991. Ideas that previously were deemed unthinkable were now being discussed. The diplomatically recognized Baltic representatives condemned the crackdown of demonstrations in a declaration published in January 12. However, its wording suggests a shift away from the non-recognition policy.

This shift is later confirmed by the meeting between different Baltic representatives and the United States Secretary of State on January 22. One of the Lithuanian representatives proposed, on behalf of all the Baltic states, therefore also Jaakson, that the United States should grant some level of *de facto* recognition to the Baltic governments. This marked the suspected fundamental change. Previously, recognition in any form had been deemed possible only if Moscow decided to renounce the Baltic States.

Regarding the Soviet crackdown, Jaakson also saw a positive side on the whole situation. He claimed that Gorbachev showed his true nature to the Western world, reacting to the Baltic case in such a way, which would increase the Western support towards the Baltic States.

During the meeting on January 22, the United States Secretary of State Baker also recommended holding independence referendums in the Baltic States. This also emphasizes the shift in the United States Baltic policy. Until then, such approaches had not been seriously examined.

In the spring of 1991, such independence referendums took place. Not directly because of Baker's recommendation, but it can be argued that the US administration and the West played a role in convincing the Baltic states. At least seemingly, Jaakson stayed neutral on this question. It is likely, that once again, the political disagreements in Estonia played a role. Estonian parties, for example ERSP, were also very critical of the referendum, and had Jaakson taken a side, it could have deepened the conflict.

After the 1991 January crisis, Jaakson's role began to change, which is indicated by the reduced number of primary sources. At this point, Jaakson was more and more transferring responsibilities to homeland representatives, becoming less vocal and involved. Communication between Estonia's homeland and the United States was already established, reducing the need for Jaakson's active presence. Jaakson and the Consulate General came into the picture again in August 1991, when Jaakson delivered Estonia's declaration of independence and request for Estonia's recognition to the United States government. On September 2, the United States became the 39th country to re-recognize the independence of the Baltic States. With that, Ernst Jaakson's Cold War mission came to an end. On September 20, he officially became Estonia's first ambassador of re-independent Estonia to the UN, and on November 25, to the United States.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Kaspar Padar,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „New Yorgi peakonsulaadi suhtumine Eestis toimunud muutustesse ja suhtlemine Eesti rahvuslike liikumistega 1987–1991”, mille juhendajad on kaasprofessor Kaarel Piirimäe ja nooremteadur Katariina Sofia Päts, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
2. annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commonsi litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
3. olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;
4. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Kaspar Padar

28.04.2025